

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI
PEDAGOGIKA FAKULTETI
AVAZMURATOV G'AFFOR BAHROM O'G'LIning

5110800 "Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi" ta'lif yo`nalishi
bo'yicha bakalavr darajasini olish uchun

**BITIRUV MALAKAVIY
ISHI**

MAVZU: "XORAZM NE'MATLARI» MAVZUSIDA
NATYURMORT"

Ilmiy rahbar:

katta o'qituvchi IBADULLAYEVA
NIGORA EGAMBERGANOVNA

Urganch 2019 yil

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI
PEDAGOGIKA FAKULTETI
TASVIRIY SAN'AT VA MUHANDISLIK GRAFIKASI KAFEDRASI

"XORAZM NE'MATLARI» MAVZUSIDA
NATYURMORT"

Bajaruvchi: **AVAZMURATOV G'AFFOR
BAHROM O'G'LI**

Rahbar: **katta o`qituvchi IBADULLAYEVA
NIGORA EGAMBERGANOVNA**

Urganch -2019 yil

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI
PEDAGOGIKA FAKULTETI
TASVIRIY SAN'AT VA MUHANDISLIK GRAFIKASI KAFEDRASI

**BITIRUV MALAKAVIY ISHNI BAJARISH BO'YICHA
TOPSHIRIQLAR REJASI:**

1. Talaba Avazmuratov G'affor Bahrom o'g'liga
Universitet rektorining «125-sonli buyrug'i bilan bitiruv malakaviy ish bajarish uchun «Xorazm ne'matlari» (natyurmort) mavzusi tasdiqlangan.
2. Kafedra majlisining qaroriga binoan katta o'qituvchi N.E.Ibadullayeva bitiruv-malakaviy ishini bajarishga rahbar qilib tayinlangan.
3. Bitiruv malakaviy ishining tarkibiy tuzilmasi:
a) mavzu mazmunini ochib beruvchi ko'rgazmali vositalar;
b) mavzuning elektron shaklda tayyorlangan matni
- *Kirish*
- *1 bob. Natyurmort tasviriy san'atning mustaqil janri sifatida.*
- *2 bob. Maktab tasviriy san'at darslarida natyurmort san'atiga oid mavzularni o'qitishning amaliy va pedagogik shart-sharoitlari*
- *Xulosa*
- *Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati*
4. Bitiruv malakaviy ish uchun ma'lumotlar: *Bitiruv malakaviy ish ikki qism: nazariy va amaliy qismlardan iborat. Nazariy qismning tarkibiy tuzilmasi yuqorida ko'rsatilgan bo'lib, matn elektron variantda 13-14 ming so'z atrofida bo'ladi.*

Dastlabki bosqichda quyidagi adabiyotlardan foydalanish tavsiya qilinadi:

1. Tolipov N., Abdurasilov S., Oripova N. Rangtasvir. T., 2006.
  5. Бесчастнов Н.П идр. Живопись. М.: "Владос"-2001.
  2. Abdurahmonov G.M. Kompozitsiya asoslari.- Т.:
  3. Сенько Д.С. Основы композиции и цветоведения. Изд.: Беларусь.2010 г.
  4. Brebbia C. A, Greated C. (Editor), M. W. Collins. Colour in Art, Design and Nature. Издательство: WIT Press. 2011 г.
- Ishni bajarish jarayonida foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati to'ldirib boriladi.*
5. *Bitiruv malakaviy ishga mavzu mazmunini ochib beruvchi ko'rgazmali vositalarning eskizlari va boshqa shakllardagi materiallar ilova qilinadi.*

Bitiruv malakaviy ishni bajarish jadvali

<i>Nº</i>	<i>Bajarilgan ishning mazmuni</i>	<i>Bajarish muddati</i>
1	Mavzuni kafedrada tasdiqlash.	8. 10. 2018
2	Bitiruv malakaviy ishi topshirig`i mazmuni va hajmini aniqlash.	15. 10. 2018
3	Maxsus adabiyotlarni o`rganish, loyiha bo`yicha psixologik-pedagogik, metodik va amaliy materiallari yig`ilishi.	5. 11. 2018 yilga chiq
4	Loyiha bo`yicha tajriba mazmuni, hajmi va tartibini aniqlashtirish.	19. 11. 2018
5	Tajriba ish (o`qish)larni tashkil qilish va o`tkazish sifati (maktab, kollej ...).	10. 12. 2018
6	Tajriba natijalarini umumlashtirish va taxlil qilish.	14. 01. 2019
7	Bitiruv malakaviy ishi loyihasining dastlabki eskizlarini tasdiqlash.	11. 02. 2019
8	Eskizlarni to`la tasdiqlash va bitiruv malakaviy ishi loyixasi nazariy va amaliy qismlari mazmunini tasdiqlash.	11. 03. 2019
9	Bitiruv malakaviy ishi loyixasini bajarishning borishi nazorati va uning nazariy hamda amaliy qismlarining kafedradagi muhokamasi.	15. 04. 2019
10	Rahbar tomonidan tugallangan loyihani ko`rikdan o`tkazish.	6. 05. 2019
11	Tugallangan ishni bitiruv malakaviy ishi loyihasi rahbar xulosasi va uni himoyaga tavsiyasi bilan birgalikda kafedraga taqdim qilish.	27. 05. 2019

Bitiruv malakaviy ish rahbari: *elot*- katta o`qituvchi N.E.Ibadullayeva
 Bajaruvchi talaba: *Amz* Avazmuratov G'affor Bahrom o'g'li
 2018 yil «8» oktobr

Topshiriqlar rejasi va jadvali kafedra majlisida 2018 yil tasdiqlandi
 («4»- sonli bayonnomma)

Kafedra mudiri: *elot* - Ibadullayeva N.E

Bitiruv malakaviy ishni DAK tomonidan baholash mezonlari

Nº	Baholanadigan bo`limlar	Eng yuqori ko`rsatkich ball hisobida
1	BMI ning “Kirish” qismida mavzuning dolzarbligi, maqsad va vazifalarning yoritilishi	5
2	Ishning asosiy (tushuntirish) qismining Nizom talablariga mos holda bajarilishi	25
3	Amaliy qism mazmuning tanlangan mavzuga mosligi. Ishning mahoratli bajarilishi	20
4	“Xulosa” qismida ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalarning mavjudligi	5
5	Ishni bajarishda mavzuga oid manbaalarning tahlili. Chet el adabiyotlaridan va internet materiallaridan foydalanish	10
6	Ishdagagi ilovalarning mavzu mazmuniga mosligi	10
7	Ishni bajarishda grammatika qoidalariiga amal qilinganligi	5
8	Himoyaga ish mazmunini bayon qila bilganligi. Savollarga berilgan javoblar darajasi	10
9	BMI mavzusi bo`yicha ilmiy-nazariy seminarlar va konferentsiyalarda ma’ruza (axborot) bilan ishtiroki, maqola (tezis) nashr qilinganligi	10

Urganch davlat universiteti Pedagogika fakulteti “Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” bakalavriat yo`nalishining bitiruvchisi Avazmuratov G’affor Bahrom o’g’lining «Xorazm ne’matlari» (natyurmort) mavzusida bajarilgan bitiruvmalakaviy ishi DAKning «24» 06 2019 yildagi majlisida himoya qilinadi.

Davlat attestatsiya komissiyasi bitiruv malakaviy ishga quyidagi o’zlashtirish ko’rsatkichlarini belgilaydi.

№	Baholanadigan bo’limlar	Eng yuqori ko’rsatkich ball hisobida	Komissiya belgilagan foiz
1	BMI ning “Kirish” qismida mavzuning dolzarbliji, maqsad va vazifalarning yoritilishi	5	<u>4</u>
2	Ishning asosiy (tushuntirish) qismining Nizom talablariga mos xolda bajarilishi	25	<u>17</u>
3	Amaliy qism mazmuning tanlangan mavzuga mosligi. Ishning mahoratli bajarilishi	20	<u>15</u>
4	“Xulosa” qismida ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalarning mavjudligi	5	<u>4</u>
5	Ishni bajarishda mavzuga oid manbaalarning tahlili. Chet el adabiyotlaridan va internet materiallaridan foydalanish	10	<u>6</u>
6	Ishdagi ilovalarning mavzu mazmuniga mosligi	10	<u>7</u>
7	Ishni bajarishda grammatika qoidalariga amal qilinganligi	5	<u>4</u>
8	Himoyaga ish mazmunini bayon qila bilganligi. Savollarga berilgan javoblar darajasi	10	<u>7</u>
9	BMI mavzusi bo'yicha ilmiy-nazariy seminarlar va konferentsiyalarda ma'ruza (axborot) bilan ishtiroti, maqola (tezis) nashr qilinganligi	10	<u>7</u>
Jami:		100	<u>71</u>

Davlat attestatsiya komissiyasi majlisining qarori:

1. Avazmuratov G’affor Bahrom o’g’lining «Xorazm ne’matlari» (natyurmort) mavzusida bajargan bitiruv-malakaviy ish uchun 71 lik o’zlashtirish ko’rsatkichi belgilansin va «24» deb baholansin.

DAK raisi: Yurtaev
A’zolari: elot - Qodirov

2019 yil «24» 06

Urganch davlat universiteti
Pedagogika fakulteti

“Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” kafedrasи

Bitiruv malakaviy ish _____ sonli tartib raqam bilan qayd qilindi.

Bitiruv malakaviy ishni bajaruvchining ismi-sharifi: Avazmuratov G’affor Bahrom o’g’li

Bitiruv-malakaviy ishning mavzusi: «Xorazm ne’matlari» mavzusida natyurmort Ilmiy rahbar (maslahatchi)ning ismi-sharifi: katta o’qituvchi N.E.Ibadullayeva

Bitiruv malakaviy ish kafedraning 2019 yil «94» 06 da o’tkazilgan majlisi qaroriga muvofiq DAK majlisida himoya qilindi.

Bitiruv malakaviy ishga taqrizchi qilib Urganch tumanidagi 11-son musiqa va san’at maktabi tasviriy san’at fani o’qituvchisi Vaisjonov R tayinlandi.

Kafedra mudiri:

elot

Ibadullayeva N.E

Kafedraning bitiruv malakaviy ishni DAK majlisida himoya qilish bo'yicha tavsiyasiga roziman.

Fakultet dekani: *Yarmetov* Yarmetov J.R

Urganch davlat universiteti
Pedagogika fakulteti
“Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” kafedrası
“Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” bakalavriat yo`nalishi
“TASDIQLAYMAN”
Pedagogika fakulteti dekanı
Yarmetov J.R. *Зибек*
“ ” 2018 y.

BITIRUV MALAKAVIY ISH BO`YICHA TOPSHIRIQ

1. Talaba Avazmuratov G’affor Bahrom o’g’li

Ishning mavzusi: «Xorazm ne’matlari» mavzusida natyurmort
«02 » 11 2018 yil universitet rektorining 125- sonli buyrug’i bilan tasdiqlangan.

2. Ishni topshirish muddati: 27 05 2019 y.

3. Mavzu bo`yicha dastlabki ma’lumotlar beruvchi adabiyotlar ro`yxati

- a) Abdurahmonov G.M. *Kompozitsiya asoslari*. - T.: 2007
- b) Сенько Д.С. *Основы композиции и цветоведения*. Изд.: Беларусь. 2010 г.
- c) Tolipov N., Abdurasilov S., Orordova N. *Rangtasvir*. T., 2006.
- d) Бестчастнов Н.П идр. *Живопись*. М.: "Владос"-2001.
- e) Brebbia C. A, Greated C. (Editor), M. W. Collins. *Colour in Art, Design and Nature*. Издательство: WIT Press. 2011 г.

Ishni bajarish jarayonida foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati to`ldirib boriladi.

4. Ishning maqsadi:

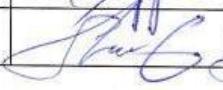
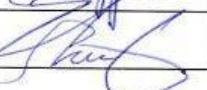
- «Xorazm ne’matlari» mavzusi ustida ishlangan nazariyasi va amaliy qismi o’rganib chiqiladi. «Xorazm ne’matlari» mavzusida natyurmort» mavzusida kompozitsiya tuziladi va amalda bajariladi. Umumta’lim maktablari tasviri san’at darslarida «Xorazm ne’matlari» mavzusi kompozitsiyasi ustida ishlangan nazariyasi o’quvchilarning ijodiy tasavvurini oshirish imkoniyatlari o’rganib chiqiladi.

Natyurmort janrida ishlangan san’at asarlarini o’rganish orqali yoshlarning estetik didi va badiiy madaniyati shakllantiriladi.

5. Ko`rgazmali materiallar ro`yxati:

- a) «Xorazm ne’matlari» mavzusida natyurmort» mavzuli elektron versiya;
- b) Mavzu mazmunini ochib beruvchi ko`rgazmali vositalar;
- c) «Xorazm ne’matlari» mavzusida natyurmort» mavzuli kompozitsiya

6. Maslahatchilar: Ro'zmetov Q.Sh
Sherov D.R

Bo`limlar	Maslahatchi F.I.Sh.	Imzo, sana	
		Topshiriq berdi	Topshiriq qabul qildi
Nazariy qism	Ro'zmetov Q.Sh		
Amaliy qism	Sherov D.R		

Ishga taqriz yozuvchining F.I.Sh., ilmiy darajasi, unvoni: Urganch tumanidagi 11-son musiqa va san'at maktabi tasviriy san'at fani o`qituvchisi Vaisjonov R.

7. Ilmiy rahbar: katta o`qituvchi N.E.Ibadullayeva

BMI bajaruvchi talaba: Avazmuratov G.B
Kafedra mudiri: Ibadullayeva N.E

MUNDARIJA:

Kirish	3
---------------------	---

I-bob. Natyurmort tasviriy san'atning mustaqil janri sifatida.

1.1-§ Natyurmort san'atning o'ziga xos xususiyatlari.....	10
1.2-§ Moybo'yoq texnikasida natyurmort ishlash texnologiyasi. Natyurmort ishlashda qo'llaniladigan vositalar.....	14
1.3-§ Natyurmort kompozitsiyasini tuzish va rangda tasvirlash jarayoni.....	22
1.4-§ "Xorazm ne'matlari" mavzusi ustida izlanishlar va ish jarayoni.....	39

II-bob. Maktab tasviriy san'at darslarida natyurmort san`atiga oid mavzularni o'qitishning amaliy va pedagogik shart-sharoitlari

2.1-§ Tasviriy san'at darslarida narsaning o'ziga qarab rasm chizish mashg`ulotlarini tashkil etishda o'qituvchi mahoratining didaktik imkoniyatlari.....	43
2.2-§ Natyurmortchi rassomlar ijodi bilan tanishtirishning tarbiyaviy ahamiyati.....	51
2.3-§ O'tkazilgan tajriba-sinov ishlarining mazmuni va uning natijalarini tahlili.....	57
Xulosa va metodik tavsiyalar	72
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	74

Ilovalar

Kirish

Mavzuning dolzarbliji. Qadim-qadimdan inson buyumlarni yaratadi, ulardan kundalik hayotda foydalanishadi, lekin ularga e'tibor berishmaydi. Faqatgina rassomning o`tkir nigohigina ularning yashirin sirini ochadi, ular bilan so`zsiz suhbatga kirishadi. Natyurmort oddiy hayotda o`rganish bo`lib ketgan buyumlarning estetik qimmatini ko`rsatib bera oladi. Gollandiya natyurmortchilari o`zlarining rangtasvirlari bilan oddiy buyumlar ham o`z mazmun-mohiyatiga va buyuk go`zallikka ega ekanligini butun dunyoga namoyish qilganlar. Yashirin hayot hissi va hayot dinamikasi predmetlar rangtasvirining mohiyati va falsafasini ochib beradi.

Rangtasvir va san'atning asosiy vazifalaridan biri bu insonda go`zallik hissini uygotish, uni o`ylashga va his qilishga majbur qilishdan iboratdir. Shuningdek insonni atrof dunyoga, predmetlar dunyosiga yangicha ko`z bilan qarashga o`rgatishdir.

Insoniyat azaldan go`zallikka intilib kelgan, go`zallik esa insonlarni barkamol, hurfikrli bo`lishga yetaklaydi. Bu o'rinda tasviriy san'atning roli qanchalik keng qamrovli ekanligini so`z bilan ifodalab bo`lmaydi.

Demak, tasviriy san'at orqali inson hayotida, uning ahloqiy tarbiyasiga ta'sir etuvchi muhim omillardan tabiatni sevish, olloh in'om etgan jamiki rang-barang borliqni his qilish, san'at ob'ektidan hissiy lazzatlanish xususiyatlarini shakllantirish, eng yuksak fazilatli, ahloqiy pok, iymon va e'tiqodli, halol va sofdir, mehribon bo'lish kabi insoniy fazilatlarni tarkib toptirish mumkin ekan. Tasviriy san'atning natyurmort janrini milliy qadriyat sifatida o`rganish, uning pedagogik asoslarini ochib berish bugungi kunda rassom pedagoglarining dolzarb muammolaridan hisoblanadi.

Ushbu bitiruv-malakaviy ishi mavzusining dolzarbliji shundaki, unda umumiy o`rta ta`lim maktablarida natyurmort ishlash orqali o`quvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil qilishning ilmiy-metodik asoslarini o`rganishdan iboratdir.

Ayniqsa, o`quvchilarning natyurmort san`atiga bo`lgan qiziqishini oshirish, ularning fazoviy tasavvuri va mantiqiy fikrlash tafakkurini rivojlantirish bugungi kun tartibidagi eng dolzarb masalalardan biri ekanligi bilan ishimizning asosiy maqsadi sifatida uni o`rganish va ishlab chiqish tanlangan mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi:

- natyurmort janrida ijod qilayotgan zamondosh rassomlarimizning ijodi bilan yaqindan tanishish.
- natyurmort janriga oid bo`lgan barcha nazariy bilimlarga ega bo`lib, shu sohada shuningdek natyurmort janrini ta`lim jarayonida amalda qo'llashni o`rganish.

Umumiy o`rta ta`lim maktablarida «Xorazm ne'matlari» kompozitsiyasi ustida ishlash jarayonida o`quvchilarning ijodiy tasavvurini oshirish imkoniyatlarini o`rganib chiqish.

- «Xorazm ne'matlari» mavzusida kompozitsiya tuzish va uni amalda bajarish.

Tadqiqotning vazifalari:

Yuqoridaq maqsaddan kelib chiqilgan holda ushbu bitiruv malakaviy ishi o`z oldiga quyidagi vazifalarni belgiladi:

1. O`quvchilarga tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalarini kuzatish, meva va sabzavotlarni turli shakl va hajmda tasvirlash, yaxlit holda ko`rish, ularni ilmiy asosda idrok etishga o`rgatish;
2. O`quvchilarni badiiy didini, estetik tushunchasini, materialistik dunyoqarashini, go`zallik olamini va ijodiy iste'dodini, ijodkorlik qobiliyatini tarbiyalash;
3. Meva va sabzavotlarni tasvirini chiza bilish, ularni ijodkorlik asosida bajarish bo'yicha malaka-ko'nikmalar hosil qilish;
4. Rassomchilikning natyurmort janrlaridagi san`at asarlarini ko'ra bilishni, idrok etishni, tushunib, ularni past saviyadagi, qalbaki rasmlardan farqlay olish ko'nikmalarini berish;

Tadqiqotning ob'ekti: Natyurmort chizish uchun meva va sabzavotlardan tuzilgan qo'yilma.

Tadqiqotning predmeti: Meva va sabzavotlardan tuzilgan natyurmortni tasvirlash uslubi va metodikasi.

Himoyaga olib chiqiladigan holatlar:

1. Umumi o`rta ta`lim maktablarida o`quvchilarda tasviriy va ijodiy faoliyat ko`nikmalarini shakllantirish va ularni ijodkorlikka yo`naltirish, natyurmort janri bo'yicha ishlashning zaruriyati.
2. Umumi o`rta ta`lim maktablarida o`quvchilarda tasviriy va ijodiy faoliyat ko`nikmalarini shakllantirish va ularni ijodkorlikka yo`naltirishning samaradorligi.
3. «Xorazm ne'matlari» mavzuli natyurmortni tasvirlash va ijodkorlik asosida bajarish bo'yicha malaka-ko'nikmalar hosil qilib va ularni mustaqil ishslash uchun tavsiyalar berish;
4. «Xorazm ne'matlari» mavzuli natyurmort»ni badiiy tahlil qilib va bosqichma bosqich ishlab uslubiy ko'rsatmalar berish.

Tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati:

1. O`quvchilarining predmetlarni tasvirlash va ijodiy kompozitsiyalar tuzishga yordam beradigan faoliyat ko`nikmalarini shakllantirishga oid ilmiy manbalar, jumladan xorijiy manbalarning tahlili asosida tegishli ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.
2. Bitiruv-malakaviy ishi mavzusi, mohiyati va uning natijasida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar san'at kollejlari pedagoglariga muhim manba bo'lib xizmat qiladi.
3. Bitiruv-malakaviy ishi mavzusi natijalaridan kelib chiqqan holda tayyorlangan metodik tavsiyalar san'at kollejlarida rangtasvir mashg`ulotlarining faoliyatini yanada takomillashtirishga, rangtasvir mashg`ulotlarida natyurmort

kompozitsiyasi tuzish va o`quvchilarning ijodkorligini oshirishga yo`naltirilgan faoliyat samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

4. Bitiruv-malakaviy ishida natyurmort ishlash qonuniyatlari va real borliqdagi ob'ekt va predmetlarni fazoda idrok qilish, ularni o`rganib chiqish va qogozda to‘g‘ri tasvirlash, rangtasvirda shakl, hajm va konstruktsiya, predmetlarni tasvirlashda uning xususiyatlarini e’tiborga olish, predmet sirtining yorug-soya qismlari va undagi ton munosabatlarini aniqlash kabi nazariy bilimlarga ega bo‘lish mumkin.

5. Amaliy jihatdan esa natyurmort ishlash malakalarini shakllantirish, shuningdek, natyurmort ishlash orqali turlicha tuzilishga va fakturaga ega bo‘lgan predmet va ob’ektlarni tasvirlash malakalarini shakllantirish mumkin.

Tadqiqotning metodologik asosi bo‘lib Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning tasviriy va amaliy san’ani rivojlantirish to‘g‘risidagi fikrlari, taniqli tavsiyiy san’at ustalari R.Xudayberganov, Qozoqov O, pedagog-olimlar Hasanov R., Sulaymonov A., Boymetov B., Tolipov N, Tojiyev B, san’atshunoslar Abdullayev N va Oydinov Nlarning ijodiy va ilmiy asarlari xizmat qiladi.

Natijalarning e’lon qilinganligi.

Tadqiqot natijalari bo`yicha bitta ilmiy-metodik maqola (mualliflikda) “Natyurmort kompozitsiyasi ustida ishlash jarayonining mohiyati” mavzusida \_\_\_\_\_ to`plamida nashr qilindi.

Bitiruv malakaviy ishining tuzilishi va hajmi. Bitiruv malakaviy ishi kirish, ikkita bob, xulosa, adabiyotlar ro`yxati va ilovadan iborat. Ishning hajmi 76 sahifani tashkil etadi.

Birinchi bob— Natyurmort tasviriy san’atning mustaqil janri sifatida deb nomlanib, unda tasviriy san`atda natyurmort janrining tutgan o‘rni to‘g‘risida mulohaza yuritiladi va natyurmort san’atining o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Shuningdek, moybo‘yoq texnikasida natyurmort ishlash texnologiyasi va natyurmort ishlashda qo`llaniladigan vositalar yoritib berilgan. Sh bilan birga,

natyurmortni rangda tasvirlash jarayonining asosiy qonun-qoidalari xususida fikrlar bildiriladi va “Xorazm ne’matlari” nomli natyurmort kompozitsiyasi ustida ishlash jarayoni yoritib beriladi

Ikkinchi bob maktab tasviriy san’at darslarida natyurmort san`atiga oid mavzularni o’qitishning amaliy va pedagogik shart-sharoitlari deb nomlanadi va bu bo‘limda nasviriy san’at darslarida narsaning o`ziga qarab rasm chizish mashg`ulotlarini tashkil etishda o‘qituvchi mahoratining didaktik imkoniyatlari yoritib beriladi. Shu bilan birga, natyurmortchi rassomlar ijodi bilan tanishtirishning tarbiyaviy ahamiyati ochib beriladi.

O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlarining mazmuni va uning natijalari xususida ham keng ma`lumotlar berilgan.

Xulosada barcha qilingan ishlarning natijalari ko`rib chiqildi. Ilovada, 10 tadan ortiq illyustratsiyalar hamda foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati keltirildi (43 ta).

Adabiyotlar tahlili. Bitiruv-malakaviy ishimni bajarish jarayonida bir qancha adabiyotlardan foydalandim.

G`. Abdurahmonovning «Rangtasvir va kompozitsiyadan metodik tavsiyalar» nomli qo`llanmasida esa rangtasvir ishslash texnikasi va texnologiyasini chuqr o`rganib chiqish mumkin. Bu qo`llanma orqali men o`z malakaviy-bitiruv ishimni nazariy qismini yoritishda va amaliy ish jarayonini bajarishda keng foydalandim.[8]

G`. Abdurahmonovning “Kompozitsiya asoslari” nomli qo`llanmasi tasviriy ijodning asosi bo`lgan va rassom-pedagog tayyorlashda muhim o`quv predmeti hisoblangan kompozitsiyaga bag`ishlangan. Qo`llanmada muallif predmetning rivojlanish tarixini, tasviriy san’atning barcha tur va janrlarida kompozitsianing asosiy qonunlarini qo`llanilishini har tomonlama va tushinarli yoritib beradi. Shuningdek, har bir bob yakunida ushbu fanning o`quv dasturiga mos holda amaliy mashqlar va uy vazifalari bajarish rejalanadi, ularni bajarish yuzasidan uslubiy maslahatlar beriladi. Qo`llanmada taniqli va mashhur rassomlarning yetuk asarlari

reproduktsiyalari va talabalarning ijodiy ishlaridan namunalar berilgan. Qo'llanmadan akademik litsey, kollejlarning tasviriy san'at yo'naliishi talabalari va o'rta maktab tasviriy san'at o'qituvchilari ham foydalanishlari mumkin.[9]

G.Vinogradovning «Уроки рисования с натуры» nomli o'quv qo'llanmasida o'quvchilarga naturadan rasm chizishdagi ba'zi xususiyatlari, chizish texnikasi va texnologiyasi va chizish ketma-ketligini o'rgatishga, ularni amalda qo'llashga doir ajoyib va keng ma'lumotlar keltirilgan. Bu qo'llanma ayniqsa, bitiruv malakaviy ishimni nazariy qismini yoritib , uni amalda bajarishni o'rgatadi.[11]

A.O.Barshning «Наброски и зарисовки» nomli qo'llanmasida predmetlarni tasvirlashga o'rgatishda qisqa muddatli etyudlarni bajarishning zaruriyati va o'quv nabroskalarini bajarishda mantiqiy izchillikka erishishning ahamiyati haqida so'z yuritiladi. Bu qo'llanmada oliyoh o'qituvchilari va kasb hunar kollejlari o'qituvchilari uchun kerakli barcha ma'lumotlar jamlangan.[12]

Barrington Barberning «Рисунок. Основы мастерства» nomli qo'llanmasida qalamtasvirning asosiy turlari va texnikasini ochib berishga keng yo'l berilgan. Unda rasm chizishdagi birinchi qadamlar, natyurmort, perspektiva, kompozitsiya va texnik priyomlar qiziqarli tarzda ko'rgazmali qilib bayon etilgan. [15]

M. Nabievning "Rangshunoslik va rangtasvir texnologiyasi" nomli o'quv qo'llanmasida rangshunoslik, rangning insonga ruhiy ta'siri va rangtasvir texnologiyasi haqidagi bir qancha qimmatli ma'lumotlarga ega bo'ldim. Bu qo'llanmada rangtasvir materiallari, asbob uskunalari haqida ham to`liq ma'lumotga ega bo'lish mumkin. [26]

N.Tolipov, S.Abdirasilov, N.Oripovalarning "Rangtasvir" nomli o'quv metodik qo'llanmasi, pedagogika universitetlarining Badiiy-grafika fakulteti bakalavr yo'naliishidagi talabalari uchun tuzilgan bo'lib, tasviriy san'atning etakchi bo`g`ini hisoblangan rangtasvir fani bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni kengroq berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Qo'llanmadagi mashg`ulot mavzulari xalqimiz milliy xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan.[41]

Bitiruv-malakaviy ishimning nazariy qismini yoritish jarayonida bir qancha xorijiy adabiyotlardan foydalandim. Jumladan:

1. Klaus Reichold. Bernhard Graf. Paintings that Changed the World.-Munich. Berlin, London, New York.- 2003.- P.-161
2. Paintings: that Changed the World.-Munich. Berlin, London, New York.- 2003.
3. Rudolf Arnheim. Art and Visual Perception:A Psychology of the Creative Eye.- Univercity of Californiya Press, USA 2004

Ushbu adabiyotlardan men rangtasvir ishlash texnikasi va texnologiyasi haqida ko‘pgina ma’lumotlar oldim.

I-bob. Natyurmort tasviriy san'atning mustaqil janri sifatida.

1.1-§ Natyurmort san'atining o'ziga xos xususiyatlari

Jonsiz tabiat bizning tevarak atrofimizni har tomondan qurshab turadi. Harakatsiz natura to unga inson murojaat qilmaguncha o`zining tinch hayoti bilan yashaydi.

Qadim-qadimdan inson buyumlarni yaratadi, ulardan kundalik hayotda foydalanishadi, lekin ularga e'tibor berishmaydi. Faqatgina rassomning o'tkir nigohigina ularning yashirin sirini ochadi, ular bilan so`zsiz suhbatga kirishadi. Natyurmort oddiy hayotda o`rganish bo`lib ketgan buyumlarning estetik qimmatini ko`rsatib bera oladi. Gollandiya natyurmortchilari o`zlarining rangtasvirlari bilan oddiy buyumlar ham o`z mazmun-mohiyatiga va buyuk go`zallikka ega ekanligini butun dunyoga namoyish qilganlar. Yashirin hayot hissi va hayot dinamikasi predmetlar rangtasvirining mohiyati va falsafasini ochib beradi.

Rangtasvir va san'atning asosiy vazifalaridan biri bu insonda go`zallik hissini uyg`otish, uni o`ylashga va his qilishga majbur qilishdan iboratdir. Shuningdek insonni atrof dunyoga, predmetlar dunyosiga yangicha ko`z bilan qarashga o`rgatishdir.

Insoniyat azaldan go`zallikka intilib kelgan, go`zallik esa insonlarni barkamol, hurfikrli bo`lishga yetaklaydi. Bu o'rinda tasviriy san'atning roli qanchalik keng qamrovli ekanligini so`z bilan ifodalab bo`lmaydi.

Natyurmort, portret, manzara, tarixiy va maishiy janrlar kabi tasviriy san'atning o'ziga xos mustaqil janridir. Natyurmortda ko`pincha turmushda zarur bo`lgan turli buyumlar, mehnat qurollari, sabzavot va mevalar, gullar, parranda va mayda hayvonlar tasvirlanadi, ya'ni natyurmort san'atida insonning maishiy hayoti aks ettiriladi.

Natyurmort ko`pincha chuqur falsafiy ma'noga ega bo`ladi. Natyurmortlar namunalari azaldan ma'lumki, ularni qadimgi Misr davlatida

devorlarga ishlangan suratlarda, qadimgi Yunonistonda ishlangan mozaikalarda uchrashish mumkin. Xitoy san'atida esa mustaqil janr shaklida rivojlanganligi kuzatiladi. Evropada natyurmort XIV asrning oxirlariga kelib mustaqil janr sifatida shakllandi. XVIII asrda Frantsiya tasviriy san'atida keng tarqaldi. Bunday suratlarni "Sokin hayot", "Buyumlar hayoti", "Turush rang tasviri" kabi nomlar bilan atashdi. [10]

Natyurmort mustaqil janr bo`lishi bilan birga mavzuli suratlardagi asarlarning mazmunini ochib berishda ko`maklashuvchi, uni to`ldiruvchi vosita bo`lib xizmat qiladi. Ko`pincha oddiy buyumlar tilga kirib, surat mazmunini kitob sahifasi kabi osongina o`qilishiga voqeа qachon qayerda sodir bo`layotganini bilib olishga yordam beradi.

Qo`yilgan natyurmortni asosiy g`oyasini surat tekisligida tasvirlab berish uchun ya`ni natura bilan tasvir o`rtasida to`la o`xshashlikka erishish uchun tasviriy san'atning ifoda vositalari bo`lgan kompozitsiya, perspektiva, yorug`-soya va rangshunoslik nazariyalarini puxta bilih va ularni amalda qo`llay olish talab qilinadi. Alovida narsalarni asliga qarab, tasvirlash vaqtida bilim va ko`nikmalar hosil bo`ladi. Lekin natyurmort ishlashda vazifalar ancha murakkablashadi. Bitta narsani emas, bir necha narsani o`zaro bog`lanishda qismlarni bir-biriga mos bo`lgan yaxlit narsa qilib tasvirlab ko`rsatishdan iborat bo`ladi.

Natyurmortning kompozitsion muayyanligi uni tabiiyligidir. Shuning uchun natyurmort tuzish, uni o`rnatish, vaqtida yaxlitlikka e'tibor berib, nihoyasiga yetkazishga harakat qilish lozim.

Buning uchun esa klassik namunalarni ko`plab tahlil qilib, u yoki bu asar insonga nima uchun shunchalik ta`sir etadi, zavqini keltiradi, degan savollarga javob izlash foydalidir. Natyurmortning manzara yoki inter`erga nisbatan afzalligi yana shundaki, uni qo`yib olgandan keyin bir necha kun joyidan qo`zg`atmasdan har xil qarash nuqtalaridan qayta-qayta tasvirlash mumkin bo`ladi. [11]

Natyurmortning atrofimizdag'i tabiatdan farqi shundaki, uni inson ijod qilish yoki o'rganish maqsadida o'zi ataylab tuzadi, tafakkuri bilan barpo etadi.

Ba'zi bir natyurmortlarda esa buyumlar faqat o'zlar haqidagina gapirishadi, ya'ni o'zlarining shakli, rangi, fakturasining go'zalligini ta'kidlashadi.

Mashhur rus pedagogi va rassom P.P.Chistyakov: «Rasm solmoq fikr yuritmoq demakdir»-deb bejiz aytmagan. Har bir o'tkazilgan chiziq qandaydir aniq fikrning ifodasi bo'lmos'h'i lozim. Shunda narsalar shakli, qismlari orasidagi mutanosiblikni, konstruktiv tushunishni osonlashtiradi. Ayrim narsalarning konstruksiyasi deganda uning qismlari orasidagi ichki bog'lanishlarni, tashqi ko'rinishini ifodalovchi sinchini tushunishi kerak.

Rang bilan ishlangan natyurmortga quyidagi talablar qo'yiladi:

- tasvir qog'oz yuzasiga to'g'ri joylashtirilganligi;
- tasvirlangan buyumlarning o'zaro nisbatlari to'g'ri olinganligi;
- chiziqli tasvir to'g'ri topilganligi;
- buyumlarning naturadagidek ochlik-to'qlik nisbatlari ranglar yordamida to'g'ri ifoda etilganligi;
- tasvirdagi soya va yorug'lik nisbatlarining och-to'qligi to'g'ri ifoda etilganligi;
- tasvirdagi ranglarning soya va yorug'lik ranglar nisbatlari yorug'lik kuchiga mos tasvir etilganligi;
- natyurmortdag'i buyumlarning lokal rang to'qligi to'g'ri topilganligi;
- natyurmortdag'i har bir buyumning materialiga mos ranglar yo'nalishi tanlanganligi;
- har bir buyumning hajmi ifoda etilganligi;

- naturaga qo'yilgan buyumlar o'rtasida rang perspektivasi masofa erkin ifodalanganligi;
- akvarelda ishslash texnologiyasidan unumli foydalanganligi;
- natyurmortda ishtirok etayotgan ranglarning eng yorug' va eng to'q joy berilganligi;
- umumiylitlik topilganligi;
- soya yorug', aks shu'la, yarim soya, blik va tushuvchi soyani rang vositalarida mohirona tasvirlanganligi;
- ichki qismi to'liq va bo'sh bo'lgan buyumlarni farqli tasvirlanganligi;
- barcha buyumlarning o'z predmet tekisligiga to'g'ri joylashtirilganligi;
- aylanasimon buyumlarni umumiylitlik simmetrik qurilishini ta'minlanganligi.

1.2-§ Moybo‘yoq texnikasida natyurmort ishlash texnologiyasi. Natyurmort ishlashda qo‘llaniladigan vositalar

Quyida biz moybo‘yoq rangtasvirida natyurmort ishlash vositalarini, zarur bo‘ladigan materiallar va asboblar haqida to‘xtalib o‘tamiz.

Bo‘yoqlar. Rangtasvir ustida ish boshlaganda oldin «o‘quv eskizlari uchun» ishlatiladigan bo‘yoqlar, keyinchalik esa «badiiy bo‘yoqlar»ni ishlatgan ma’qul. Bo‘yoqlar o‘rtacha o‘lchamdagisi tyubiklarda bo‘lgani yaxshi, oq bo‘yoqni esa katta tyubikdагisini sotib olgan yaxshi. Yaxshisi bo‘yoqlarni bo‘lak tyubiklarda sotib olgan ma’qul. Ularni o‘zunchaq yog‘och qutilarda saqlash kerak.

Mo‘yqalamalar. San’atning bu turi uchun mo‘yqalamalar xuddi bo‘yoqlar singari juda zarur. Shuning uchun ham mo‘yqalamalarni to‘liq to‘plamda sotib olgan ma’qul. Eng yaxshisi har qaysi raqamdan (№2 dan 20 gacha) 3 tadan mo‘yqalam sotib olish zarur.

Asosan quyidagi mo‘yqalamlardan foydalilanildi.

Qattiq mo‘yli mo‘yqalamalar. Qattiq mo‘ydan tayyorlangan mo‘yqalamalar.

- Katta to‘plam: har bir yalpoq va to‘g‘ri shakldagi mo‘yqalamlardan bittadan olinadi.
- Kichik to‘plam: №2 dan 12gacha bo‘lgan uchli shakldagi mo‘yqalamlardan bittadan olinadi.

Sigir qilidan tayyorlanadigan mo‘yqalamalar. Bu mo‘yqalamalar yumshoq bo‘lib, detallarni ishlashda va lessirovka qilishda qo‘l keladi. Shakli qattiq qildan tayyorlangan mo‘yqalamlarga o‘xshaydi.

Ayiq mo‘ylaridan tayyorlangan mo‘yqalamalar. Bu mo‘yqalamalarni ham yuqoridagi tartibda olish kerak bo‘ladi.

Palitralar. Palitra uchun yog‘och faneralar ishlatiladi. Lekin undan ham qulay va arzon tushadigani bu chetki qirralari tekislangan shisha hisoblanadi. Har kim o‘zi uchun qulay bo‘lgan shaklda palitra qirqib olishi mumkin.

Molbertlar va boshqa narsalar. Ishni endi boshlayotganlar uchun molbert kerak bo‘lmaydi, uning o‘rniga etyudnik yoki kichik molbertlardan foydalanish mumkin. Unda kichikroq va o‘rta o‘lchamdagи kartinalarni ishlasa bo‘ladi. Zarur bo‘lgan boshqa predmetlar masalan: qog‘oz, sellofan plenka, eski lattalar, og‘zi qattiq yopiladigan bankalar va butilkalarni ham ishlatamiz. [20]

Gruntlar. Eng avvalo ishni maxsus magazinlarda sotiladigan tayyor gruntlangan kartondan boshlash mumkin. Bu kartonlar turli formatlarda ishlab chiqariladi. Lekin yaxshisi keyinroq gruntni o‘zimiz tayyorlab olganimiz ma’qul.

Moybo‘yoqlar.Ruxli oq bo‘yoq. Bu oq bo‘yoq elektrolitik vositasi yordamida ruxdan olinadi. Oq bo‘yoq o‘z tarkibiga ko‘ra rux oksidi (ZnO) dan iborat. Uning bog‘lovchisi yong‘oq va zig‘ir moylarining aralashmasi hisoblanadi. Ruhli oq bo‘yoqning xarakterli xususiyatlari shundan iborat:

A) ular sekin quriydi.

B) o‘rtacha qoplovchiliq xususiyatiga ega.

V) bo‘yoqlar aralashmasini mustahkamligini yaxshilaydi.

Yorug‘lik ta’sirida ruhli belila o‘zining oqligini yo‘qotmaydi; Qorong‘ida sarg‘ayadi, lekin yorug‘lik ta’sirida asta-sekin o‘z oqligiga qaytadi.

Ruhli oq bo‘yoqlarni sanoatda ishlab chiqarish 1849 yilga to‘g‘ri keladi, xuddi shu yili rangtasvirda qo‘llanila boshlangan.

Qo‘rg‘oshinli oq bo‘yoq. Qo‘rg‘oshinli oq bo‘yoq qo‘rg‘oshin sulfat asosida tayyorlanadi. Qo‘rg‘oshinli oq bo‘yoqlar uchun yong‘oq va zig‘ir moylarining aralashmasi bog‘lovchi hisoblanadi. Qo‘rg‘oshinli oq bo‘yoq ruxli oq bo‘yoqqa nisbatan oq emas, undan issiq tondagi ranglar olsa bo‘ladi. Qo‘rg‘oshinli belila ilk o‘rta asrlar davridan boshlab ishlatiladi. **Neopolitan sarig‘i (ruxli oq bo‘yoq asosida).** Neopolitan sarig‘i surma kislotasining qo‘rg‘oshin oksidi bilan birikmasidan tashkil topgan. Bo‘yoq 95 % qo‘rg‘oshinli oq bo‘yoq, sariq kadmiy va qizil oxradan tashkil topgan.

Bo‘yoqning rangi tillarangli tus beruvchi yorqin – sariq. Rangtasvirda neopolitan sarig‘i yordamida tillaning rangini ishlashda foydalaniladi.

Bu bo‘yoq yorug‘likka chidamlı, lekin yorug‘lik ko‘proq ta’sir qilsa rangi to‘qlashadi.

Neopolitan sarig‘i vodorod sulfid va sulfat gazlari ta’sirida to‘qlashadi. Bo‘yoq XVIII asr boshlaridan ishlatilib kelinadi.

Kadmiy bo‘yoqlar. Sariq kadmiy, yorqin, o‘rta, to‘q kadmiy. Sariq kadmiy pigmentlari sulfat kadmiy bilan ruxli sulfat birikmasidan tashkil topgan.

Sariq kadmiy bo‘yoqlarning rangi sulfid kadmiy bilan rux sulfidning nisbatiga bog‘liq.

Bo‘yoqlar yuqori tiniqlik va intensivlikka ega.

Kadmiy sariqlarning yorug‘likka chidamliligi yorqinlikdan to‘q tuslarga o‘tishda o‘sadi.

Kadmiy sariq bo‘yog‘i vodorod sulfid va sulfat gazlari ta’sirida rangini o‘zgartirmaydi. Bu bo‘yoqlar 1829 yildan buyon ma’lum.

Zarg‘aldoq – qizil kadmiy, yorqin qizil, to‘q qizil, (krasnyiy purpurniy)

Pigment kerakli nisbatda olingan sulfid va selenid kadmiyning birikmasidan iborat.

Qizil kadmiyning rangi va tusi undagi selenid kadmiyning miqdoriga bog‘liq. Unda selenid kadmiy qancha ko‘p bo‘lsa, bo‘yoqdagi qizil tus shuncha to‘yingan bo‘ladi; bo‘yoqlar juda katta rang to‘yinganligiga, yorqinlik va tozalikka ega. Qizil kadmiyning rangi kinovar rangiga yaqin.

Zarg‘aldoq va qizil kadmiy bo‘yoqlar vodorod sulfid va sulfat gazlari ta’sirida rangini o‘zgartirmaydi. Qizil kadmiy 1912 yildan buyon ishlatiladi.

Kobalt bo‘yoqlar. Sovuq tusli yorqin yashil kobalt, to‘q yashil kobalt, ko‘k kobalt, yorqin siyohrang kobalt, to‘q siyohrang kobalt, ko‘k spektral kobalt va seruleum.

Kobalt pigmentlarining kimyoviy tarkibi quyidagicha metall oqsidlarining birikmasidan iborat.

To‘q kobalt- kobalt gidroksid, rux oksidi va alyuminiy oksididan tashkil topgan.

Sovuq tonli yorqin kobalt – shpinelidlarning qattiq eritmasidan tashkil topgan.

To‘q yashil kobalt – sal pal ko‘kishroq jilva beruvchi bo‘yoq.

Yorqin yashil kobalt – shpinelsimon alyuminat kobaltning fosfat va rux tuzlarining aralashmasidan iborat.

Siyohrang yorqin kobalt – ortofosfor kislotasining ikkalasi ammoniy-kobalt tuzlaridan iborat.

Kobalt bo‘yoqlarining rang va tuslari kobalt tuzlarining turli birikmalariga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, yorqin siyohrang kobalt pushti siyohrangga ega, to‘q siyohrang kobalt esa – to‘q siyohrang bo‘ladi. Spektral ko‘k kobalt esa ultramarinni eslatadi, lekin juda jarangdor. Ko‘k kobalt ikkita tusni bera oladi –

yorqin va to‘q tuslar . To‘q yashil kobalt esa sovuq tusli kobaltlardan farq qiladi. Seruleum – osmon rang bo‘yoq. To‘q rangli kobalt 1859 yildan buyon ma’lum; yorqin kobalt – 1880 yilda; yashil kobalt 1870 yilda kashf qilingan. XIX asrdan buyon qo‘llanilib kelinadi.

Moybo‘yoqlar uchun moylar va suyultirgichlar. Moybo‘yoqlarning asosiy pylonka hosil qiluvchi komponenti ba’zi bir o‘simliklarning urug‘laridan olinuvchi o‘simlik moylari hisoblanadi.

Moylar quriganda qanday pylonka hosil qilishiga qarab to‘rt guruhga bo‘linadi.

Birinchi guruhnini zig‘ir turidagi moylar tashkil etadi. Ular juda tez qurib, mustahkam bo‘ladi, organiq eritgichlarda erimaydi. Bu guruhga: zig‘ir, kandir moyi va boshqa moylar kiradi.

Ikkinchi guruhnini ko‘knori turidagi moylar tashkil etadi. Plenka hosil qilish qobiliyati birinchi guruhga nisbatan pastroq, o‘zoq vaqtda quriydi. Olingan plenka organiq suyultirgichlarda qisman eriydi, qizdirilsa yumshab, erib ketadi. Bu guruhga kungaboqar, ko‘knori, soya va boshqa moylar kiradi.

Uchinchi guruhnini zaytun turidagi moylar tashkil etadi. Bu moylar to‘liq qurimaydi.

O‘simlik moylari yog‘ kislotalari (94-98 %) ning glitseridlaridan, ozroq miqdordagi to‘yingan va tuyinmagan yog‘ kislotalari (1-2 %), yuvilib ketmaydigan vositalardan (0,5-1 %) va oqsil modda (0,5 %)lardan tashkil topgan.

O‘simlik moylarining plenka hosil qilishning asosiy sababi bu ularning tarkibidagi to‘yinmagan yog‘ kislotalarining mavjudligidadir.

Moylarning yog‘ kislotalari bilan to‘yinganlik darajasi, plenka hosil qilish qobiliyatini xarakterlash uning tarkibidagi yod birligi bilan ko‘rsatiladi. Moyning yod birligi qancha ko‘p bo‘lsa, u shuncha tez quriydi.

O'simlik moylarining muhim xususiyatlaridan biri bu uning polimerlash kobiliyatidir.

Polimerlangan moy tez qurish xususiyatiga ega bo'ladi va yaxshi fizik-ximik xususiyatiga ega bo'lgan plenka hosil qiladi.

Moybo'yoqlar uchun suyultirgichlar. Moybo'yoqlarning suyultirgichlari tez bug`lanib, uchib ketuvchi organik eritgichlar hisoblanadi. Suyultirgichlar bilan ishlaganda juda ehtiyyot bo'lib ishlash kerak, chunki ular gruntdagi mayda yoriqlarga kirib ularni kengaytirishi mumkin. Shu bilan birga suyultirgichlar bo'yoq qatlamlari orasidagi qotgan moylar orasiga kirib borib, rangtasvir qatlamini yana ham mustahkamlaydi.

Bo'yoqlarni haddan tashqari suyultirgichlar bilan eritish bo'yoq qatlamini emirilishiga ya'ni bo'yoqlarning bog'lovchilarini erib ketishiga olib keladi va ularni ko'chib to'shadigan qilib, mustahkamligini kamaytiradi.

Suyultirgichlar ba'zi bir bo'yoqlarni yorqinlashtiradi, lekin bug'lanib ketganidan keyin bo'yoq asl rangiga qaytadi.

Pinen (razbavitel №4) lessirovkalik va yarim lessirovkalik xususiyatiga ega bo'lgan bo'yoqlarni optik xususiyatini yaxshilaydi.

Razbavitel №1 (suyultirgich) – 1:1 nisbatda olingan skipidar va uayt – spiritning aralashmasi. Bu suyultirgich faqat eskizlar uchun ishlatiladigan moybo'yoqlarni suyultirish va turli yordamchi maqsadlarda ishlatiladi.

Razbavitel №2 (suyultirgich) tarkibi uayt spirt va og'ir benzin va kerosin orasida hosil buluvchi fraksiyadan iborat. Bu suyultirgichdan lakkarni eritishda foydalanilmaydi, chunki uning suyultirish xususiyati pastroq.

Razbavitel №4 (suyultirgich) skipidarning pinen fraksiyasidan iborat.

Pinen skipidarga nisbatan kamroq oqsidlanadi. Bu suyultirgichdan rangtasvirda foydalanish tavsiya etilmaydi, chunki u sarg'ayishga moyil va smola hosil qiladi.

Pinen rangtasvir ishlash jarayonida faqat bo‘yoqlarni va lakkarni eritish uchun foydalilanadi.

Bo‘yoqlar pinenda eritilsa, ularni jilvakorligini kamaytiradi.

Razbavitel №1 (uayt-spirit va skipidar aralashmasi) va razbavitel №4 (Pinen) ochiq havoda tez oksidlanadi ya’ni xiralashadi, tez oqsidlanadi ya’ni xiralashadi, sovuq havoda sarg‘ayadi. Shuning uchun ham ularni mahkam yopiladigan shisha idishlarda saqlagan ma’qul.

Laklar. Rangtasvir lakkari smolaning pinendagi 30% li eritmasidan iborat.

Laklarning quyidagicha turlari mavjud:

Mastika laki, dammar lak, pista laki, akril-pista va kopal laki.

Mastika laki – mastika smolasining pinendagi 30% li moybo‘yoqlar uchun qo‘srimcha sifatidagina emas , balki qatlamlı rangtasvirda retush lak o‘rnida ishlatiladi.

Mastika laki moybo‘yoq va tempera rangtasviri uchun qoplovchi lak sifatida ham ishlatiladi.

Dammar lak – Dammar smolasining pinendagi 30% li eritmasi hisoblanadi. Dammar lak bo‘yoqlar uchun qo‘srimcha va qoplovchi lak sifatida ishlatiladi. Uzoqvaqt saqlanganda o‘zining shaffofligini yo‘qotadi, lekin qurigandan so‘ng pinen uchib ketgandan keyin yana u o‘z holiga qaytadi. Lakni eritish uchun pinen ishlatiladi.

Kopal lak – kopal smolasining zig‘ir moyi bilan, pinenda eritilgan eritmasi hisoblanadi. Rangi to‘q tusli. Lakning taxminiyl tarkibi quyidagicha: kopal – 20, moy – 40, pinen – 40. Lak bo‘yoqlarga qo‘srimcha sifatida ishlatiladi. Kopal lakining qurigan plenkasi organik eritgichlarda erimaydi.

Yuqoridagi lakkardan tashqari moyli – balzamli, kedrli, balzam – penta moyli va pixta lakkari ham ishlab chiqariladi. Kartinalarni lak bilan qoplash juda katta

ahamiyatga ega. Lak bilan qoplangan kartinadagi bo‘yoqlarning toni intensiv bo‘ladi. Lak bilan qoplangan bo‘yoq qatlami yoqimli jilva beradi, shu bilan birga aniq ko‘rinadi, mayda detallar ham ko‘zga tashlanadi. Lak qatlami faqat optik rol o‘ynab qolmasdan balki bo‘yoq qatlamini havoda mavjud bo‘lgan agressiv reagentlar ta’siridan saqlaydi.

Kartina lak bilan qoplanganidan so‘ng nam havo va past temperaturadan ehtiyot qilish lozim.

1.3-§ Natyurmort kompozitsiyasini tuzish va rangda tasvirlash jarayoni

Ijodiy natyurmort tuzish uchun hayotiy voqealarga tayanish kerak. Bunday holda chiroyli va qiziqarli kompozitsiya tuzishda narsalar guruhini kundalik turmushda qo'llaniladigan narsa va buyumlardan olish maqsadga muvofiq. Rangtasvirning asosiy vazifasi shundan iboratki, buyum va narsalarning hajmliligi, materiallik va rangdorlik sifatlarini natura qo'yilmasidek aniq tasvirlash hamda qo'yilmani yaxlit tusda yakunlash maqsadga muvofiqli.

Rangtasvir mukammal qalamtasvirga asoslanadi. Shuning uchun rangtasvir jarayoniga o'tishdan oldin natyurmortning qalamtasvir kompozitsiyasini surat tekisligida tasvirlash xususiyatlariga qisqacha to'htalib o'tamiz. Tasvirlovchi narsalar to'plamiga (natyurmort) ma'lum bir ko'rish nuqtasidan qaraydi va u ko'z qarashiga qatiy ravishda kuzatish perspektivasi qonuniyatining o'zaro bog'liqligi bilan namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, naturadagi narsalar o'zaro yoritilganligi va bir-biriga bog'langan bo'lib, ular oralig'ida reflekslar, yarimsoyalar, soyalar va yorug'liklar taqsimoti ma'lum bir tartibda bo'ladi. Mabodo ko'rish nuqtasi o'zgartirilsa naturaning o'zaro joylashuvi va yoritilganligi yangi ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ko'rish nuqtasi yorug'likka qarama-qarshi bo'lganda tasviri siluet tarzida ko'rish mumkin. Natyurmortni tasvirlash jarayonida to'plamdag'i barcha narsalar, ularning o'zaro joylashuvi, soya-yorug' va tus munosabatlarini obrazli ko'rinishiga buysundiriladi va idrok qilinadi. Natyurmort kompozitsiyasini shunday tuzish kerakki, uni qaysi nuqtadan kuzatganda ham u yaxlit bir butun ko'rinishiga erishmoq zarur. Bu ishning muvaffaqiyatli chiqishi rassomning shaxsiy badiiy didi va tajribasiga bog'liqdir. Naturaga nisbatan qiziqarli ko'rish nuqtasini tanlab olgach, qog'oz varog'i yoki mato qanday o'lchamda bo'lishligini aniqlash zarur. Qog'oz varog'ida ifodalanadigan natyurmort qo'yilmasini naturadan to'g'ri aniqlab tasvirlay olish kerak.

Tajribasiz rassomlarning mato yoki qog'oz varag'i tekisligida tasvirlashlaridagi asosiy kamchilik shundan iboratki, ularda plastikali tasvirlash,

izlanish jarayoni mukammal emas. Shuning uchun tasvirlash mobaynida aniq metodik ketma-ketlikka qat'iy rioya qilish, samarali natija garovidir.

Natyurmort kompozitsiyasini qurilishida dastlab qog'oz yuzasida tasvirlanayotgan narsalarni puxta joylashuvi, qog'oz o'lchamiga nisbatan tasvirning katta kichikligini aniqlashdan iborat. Har bir natura qo'yilmasi muayyan o'lchamdagи qog'ozni talab qiladi. [28]

Tasvirlanayotgan narsalar ma'lum o'lcham tekisligida «tiqilinch», yohud juda ham kichik joylashib qolmasligi zarur. Haddan tashqari kichik joylashgan tasvirlar qog'oz tekisligida aniq ko'rinxaydi.

Tasvirda asosiy e'tiborni o'ziga jalb etuvchi buyum – kompozitsiya markazini, qolganlari esa unga tobe bo'lib hizmat qiladi.

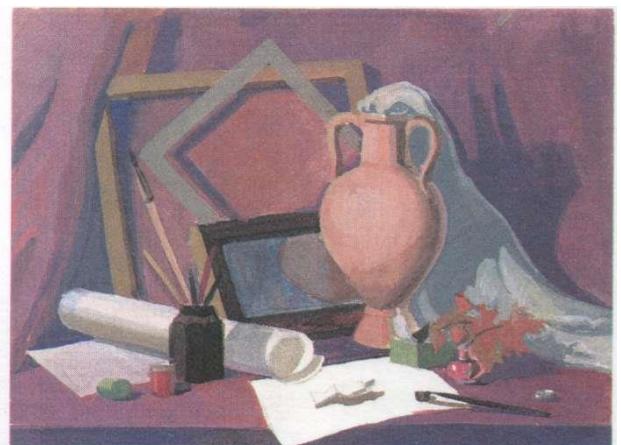
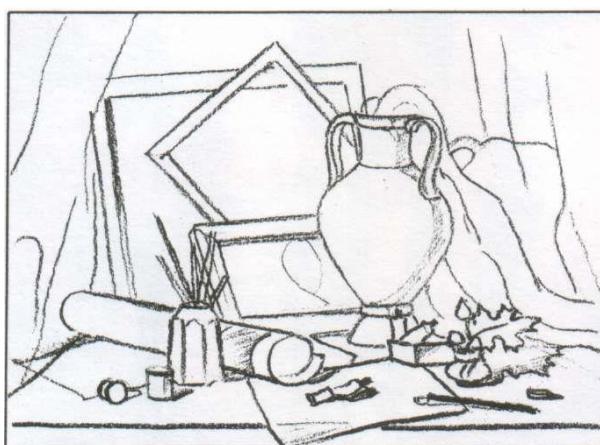
Tasvirda tomoshabinning nazari ana shu markazga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. O'lchamni aniqlab olgach, asosiy ishni boshlashdan oldin kichik o'lchamdagи qog'oz bo'lagida bo'lajak natura qo'yilmasini xomaki variantlari tayyorlanadi, shundan so'ng, asosiy ishga o'tish maqsadga muvofiqdir.

Natyurmort qo'yilmasini tasvirlashda ishni alohida-alohida buyumlardan boshlab so'ogra boshqalariga o'tish aslo mumkin emas. Narsalar guruhini

qog'ozga to'g'ri joylashtirishda nisbat, oraliq masofalar, fazoviy joylashuvda xatolikka yo'l qo'ymaslik muhimdir. Buning uchun narsalar to'plamini engil chiziqlar bilan belgilab chiqish zarur. Tasvirlashda narsa va buyumlarning perspektiv qisqarishlarini puxta bajarish o'ta muhim.

Narsalarning o'zaro joylashuvi, istagan qirrasini yo'nalishi naturada osongina aniqlanadi va naturaning yo'naltiruvchi va vertikal (tik), gorizontal (yotiq) chiziqlari yordamida tasvir qog'ozda yengil quriladi. Uzun qalam yordamida qurilmaning perspektiv burchaklarini, qirra nisbatlarini, stol tekisligida o'zaro turgan joylarini tekshirish mumkin. Buning uchun qalamni cho'zilgan qo'lda vertikal, gorizontal yoki burchak ostida ushlab qirralarni perspektiv yo'nalishini tekshirish mumkin.

Agarda tasvirda konusning asos qismini kubning yuqori tomonining eniga bo‘lgan nisbatini qalam bilan asosini chekka o‘ng burchak yoniga qo‘yib vertikal bo‘yicha tekshirish mumkin. Naturada bu vertikal kubning qoraytirilgan tomonini o‘rtasidan kesib o‘tadi qalamtasvida esa bunday bo‘lmasligi mumkin. Xatosini aniqlab uni darhol tuzatamiz. Agarda konusning chap tomonini davom ettirsak u silindrning aylana asosiga zo‘rg‘a tegadi. Bu yerda ham qalamtasvir aytarli darajada aniq emas. Vazani yuqori qismi orqali gorizontal chiziq o‘tkazib uning balandligini konus bo‘yiga nisbatan aniqlash mumkin. Yana silindrning ikki tomonini davom ettirsak qayerga borib taqalishini tekshirib ko‘rish mumkin. Naturada kubning oldingi qirrasi konusning markazi bilan ro‘para kelmaydi, qalamtasvida u aynan markazda bo‘lib ko‘rinishi ham mumkin. Shunday qilib yana bitta xatosini topamiz. Endi gorizontal joylashgan qalamni naturadagi kubning asosiga keltiramiz va qanchalik silindr asosini pastida bu chiziq o‘tishini kuzatamiz. Naturada ikkalasini asosi deyarli bitta gorizontal chiziqda joylashgan. Buni qalamtasvida tekshirib ko‘ramiz.

Narsalarning nisbatlarini aniqlab, ularni perspektiva qonun-qoidalariga amal qilib qurish hamda engil-elpi soyalarni berish mumkin. Bu esa narsalarning

nisbatlarini ham va ularning o‘zaro joylashganligini ancha aniq yetkazishga imkon beradi. Stol tekisligidagi narsalar to‘plamini joy-lashtirishda ularning asoslarini qurish juda ham muhim. Har bir narsaning joyini aniqlamasdan ular orasidagi kenglikni yetkazish mumkin emas. Ayrim narsalar havoda «muallaq» bo‘lishi yoki biri ikkinchisiga «o‘yib» kirgandek ko‘rinishi mumkin.

Tasvirlash jarayonida alohida narsalarni va ularning qismlarini kattakichikligini har doim bir-biriga taqqoslab borish zarur.

Moybo‘yoqli rangtasvir uchun matoda ko‘mir yordamida yorug‘ va soyalar bilan qalamtasvir ishini bajarish mumkin. Narsalarni hajmdor shakli yorug‘ soyalar bilan qurilsa qalamtasvir aniq ko‘rinadi. Tayyor bo‘lgan tasvirni tashqi ko‘rinishlari tush bilan chizib chiqib, ko‘mirni esa latta bilan qoqib tashlanadi. Shunday qilinsa bo‘yash uchun zarur bo‘lgan natyurmortning aniq ko‘rinishi qoladi.

Rang bilan ishslash jarayonida shakllarning xarakteriga aniqlik kiritib borish zarur. Tasvirlash jarayonida ishni boshidan oxirigacha albatta metodik ketma-ketlikka rioya qilish muhimdir.

Natyurmortning kompozitsion muayyanligi uni tabiiyligidir. Shuning uchun natyumort tuzish, uni o‘rnatish, vaqtida yaxlitlikka e’tibor berib, nihoyasiga etkazishga harakat qilish lozim.

Buning uchun esa klassik namunalarni ko‘plib tahlil qilib, u yoki bu asar insonga nima uchun shunchalik ta’sir etadi, zavqini keltiradi, degan savollarga javob izlash foydalidir. Natyurmortning manzara yoki inter`erga nisbatan afzalligi yana shundaki, uni qo‘yib olgandan keyin bir necha kun joyidan qo‘zg‘atmasdan har xil qarash nuqtalaridan qayta-qayta tasvirlash mumkin bo‘ladi.

Natyurmortning atrofimizdagi tabiatdan farqi shundaki, uni inson ijod qilish yoki o‘rganish maqsadida o‘zi ataylab tuzadi, tafakkuri bilan barpo etadi.

Natryumort qo‘yilmasi puxta va uzoq, vaqt o‘ylab, mulohaza qilib tashkil etiladi. Unga ko‘p narsa kiritilmasada predmetlarning shakl va ranglari har xil bo‘lishiga e’tibor berish kerak.

Silliq yaltiroq sirtli idishni, sirti jilvasiz narsa bilan, qirrali buyumni dumaloq shakl bilan yonma - yon qo‘yilsa, ularni taqqoslash va sinchiklab o‘rganish uchun imkoniyat tug‘iladi.

Natyurmortining muhim tomonlaridan biri tasvirlanayotgan narsalarning fazoviy joylashishidir. Qo‘yilmaga kiradigan narsalardan kattasi orqaroqda, maydalari oldinrokda, biri ikkinchisining va asosiy narsani bir oz berkitib turadigan qilib qo‘yiladi.

Natyurmortdagi narsalarni mazmunan bir - biriga bog‘lash maqsadida unga cho‘ziqroq shaklidagi narsa kiritiladi.

Surat teksligining asosidan kompozitsiya markaziga qaratib qo‘yilgan pichoq, qoshiq, qog‘oz o‘rami, mo‘yqalam va hokazolar surat mazmunini ochishga yordam beradigan «kalit» bo‘lib, tomoshabin nigohini kompozitsiya markaziga yo‘naltiradi. Natyurmortning fazoviy holatini yaqqolroq tasvirlash uchun birinchi planda unga katta bo‘lmagan, ammo yorqin narsa qo‘yiladi.

Natyurmortning ufq chizig‘iga nisbatan qanday joylashishi ham katta ahamiyatga ega. Ma’lumki, ko‘z balandligidan pastrokda qo‘yilgan natyurmort yotiqligi tekisligida to‘la-to‘kis ko‘rinib turadi, narsalarning asoslari, ularning o‘zaro joylashishi yaqqol ko‘rinadi va tasvirlashda qulay bo‘ladi. Narsalarning shaklini va fazoviy joylashuvini to‘laroq ochib berish uchun yorug‘lik nurlari peshonadan old tomonidan yoki yondan tushadigan bo‘lishi kerak. Tabiiy yorug‘likning kuchi etarli bo‘lmasa, natyurmortning yon tomoniga sun’iy yoritgich ko‘yiladi. Shunda oldingi narsalarda yorug‘ soya kontrasti keskin bo‘lib, ularning xajmdorligi bo‘rtib ko‘zga tashlanadi, sirtlari, yaqqol ko‘rinadi. Ikkinchi plandagi narsalarda esa ziddiyat kamroq seziladi. Nurlarning kuchi kamayib borgan sari uchinchi plandagi narsalardagi qarama - qarshilik yana ham mayinlashadi, ularning

chegaralari fonning to‘q joylari bilan umumlashtirib ko‘rinadi. Lekin natyurmort bo‘yoqlarda tasvirlanadigan bo‘lsa, uni deraza yaqiniga kunduzgi tabiiy nurlar ostida va biroz yonboshdan yorug‘lik tushadigan qilib qo‘yilgani ma’qul.

Vazifa natryumortdagi narsalarning asl (lokal) ranglarini aniqlashdan iborat bo‘lganda, u deraza ro‘parasidagi devor yoniga qo‘yiladi. Bunda natyurmortga nurlar old tomondan tushadi, soya va reflekslar unchalik ko‘p bo‘lmaydi va predmetlarning o‘z rangi yaqqol, ochiq - oydin ko‘rinadi.

Avvaliga fon uchun tanlanadigan gazlamalar yaxlit, sidirg‘a va nursizroq bo‘lgani ma’qul, chunki olachipor yorqin rangli gazlama ko‘zga aniq, tashlanib, natyurmortning o‘zini kurishga xalaqit beradi. Shuni ham hisobga olish kerakki oqish fonda qoramtilar narsalar, to‘q fonda esa, aksincha oq narsalar ravshan ko‘rinadi.

Keyinchalik natyurmortga kompozitsiyaning tarkibiy qismlaridan biri sifatida burmali matolar (drapirovska) kiritiladi. Orqa fonga va predmet stoliga solinadigan gazlamaning (chit, surup, shoyi, bahmal, movut) xarakteriga mos holda mayda va yirik burmalar solib qo‘yish mumkin.

Gazlama devordagi bitta nuqtaga biriktirib qo‘yilsa u pastga erkin osilib tushadi va tabiiy shakldagi burma hosil qiladi.

Yuqorida aytganimizdan ma’lum bo‘ldiki, natyurmort postanovkasini qo‘yish jiddiy va ma’suliyatli ishdir. Yaxshi qo‘yilgan natyurmortda ortiqcha tasodifiy narsalar bo‘lmaydi, uni old yoki yon tomonidagi qarash nuqtalaridan kuzatilganda, mazmunli yaxlit guruh bo‘lib ko‘zga yaqqol tashlanib turadi.

Shunday qilib, natyurmort tuzish uchun: mavzu tanlash, natyur mort mavzusiga mos keladigan jihozlar, predmetlar, gazlamalar topish,narsalarning shakli, tuzilishi, tusi va ranglarini hisobga olib joylashtirish,predmetlarning hajmdorligini yaqqol ko‘rinadigan tarzda yoritish zarur. Shularning hammasi birgalikda olinganda natyurmort kompozitsiyasi (qo‘yilmasi) deb yuritiladi.

Ish jarayonining qiziqarli bosqichlaridan biri- bu naturadan bo‘lg‘uvchi kartina uchun tasviri ashylar chizishdir. Rassom atrof-muhitni kuzatib o‘rganar ekan, mavzusi uchun kerakli bo‘lgan qiziqarli, shu bilan birga o‘ziga xos voqealarni, ayniqsa, xarakterli xususiyatga ega bo‘lgan hodisalarni material sifatida to’plash bilan birga uyda, ko’chada naturadan xomaki qoramalar chizadi. Mavzu tanlangandan so’ng darhol naturadan materiallar chizib kompozitsiya yechimi ustida ish olib boriladi. Xomaki qoramalarini kompozitsiyaga kiritishda biror natijaga erishish qiyin bo‘layotgan bo‘lsa yoki biror qism tasviri chiqmayotgan bo‘lsa, bu ko‘rinishlarni naturadan yana qaytadan etyudlar qilib material to’planadi. Tayyorlangan homaki qoramalar, etyudlar va shu kabi materiallar asosida yangi kompozitsiya tuzish paytida, albatta, fikran kompozitsiyayasi va yechimlari haqida ham o’ylab ish yuritish foydadan holi bo‘lmaydi.

Takrorlab o’tilgan bosqichlar kompozitsiya yaratishda ayniqsa o’quv mashg‘ulotlarida muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Rassomlar turli yo’nalishlarda ijod qiladilar. Bazilar o‘z kartinasida qism ko‘rinishlarini yaratishda xomaki qoramalar ustida e’tibor bilan ishlashsa, boshqalari xomaki qoramalarsiz

to'g'ridan-to'g'ri toza matoda tasvirni rang tuslarda kichik yoki katta dog'lar bilan boshlaydilar. Kimdir o'z kartinasi uchun kerak bo'lgan ko'rinishlarni naturadan qidiradi. Turli tabiat manzarasi holatlarini, kerakli libos holatlarini hamda zarur bo'Igan tarixiy materiallarni to'playdi va o'qib tanishadi. Boshqa bir rassom esa o'zining sezish, his etish qobiliyatiga tayangan holda naturadan ishlashni mutlaqo inkor etadi. Kompozitsiya ustida ishlash haqida aytilgan qonun-qoidalarni doimiy bajarish uchun qurol deb qabul qilish shart emas. Shu bilan birga kompozitsiya yaratishda qonun-qoidalari va usullarga amal qilish ham bo'lg'uvsi rassom mahoratini yuqori natijalarga olib borishga qodir. Keling, bir necha natyurmort kompozitsiyalarini ko'rib chiqaylik. Bir jism haqida turlicha fikr bildirish mumkin, uni birinchi planda yoki o'rtalarda va uzoq planlarda mayda yoki yirik qilib tasvirlash mumkin.

Kompozitsiyada rassom g'oyasi uchun xizmat qiluvchi va ishtirok etuvchi narsa va buyumlarning katta-kichikligi, soni va planlar tuzilmalari qog'ozda belgilab olinadi. Natyurmortlar joylashgan formatlar bir xil bo'lishiga qaramasdan fikrlar turlicha bo'ladi. Chunki bu chizmatasvirlarning har biri o'zining aniq tuzilmasiga egadir. Turli shakllar, simmetrik asoslar jismlar-muvozanatlarini, mustahkam o'rin olgan harakatsizliklarni bildirib turadi. Jismlarning assimmetrik va diagonal joylashtirilishi kompozitsyaning bir qismida harakatni tashvishli havotirlanishni va muvozanatsizlikni ko'rsatadi. Kompozitsyaning bunga o'xshash tuzilmalari qurilmasi yagona emasligini ijodiy ish jarayonida nazarda tutmoq kerak. Rassom asar yaratish uchun tuzilmani tanlar ekan, u kartinani qanday badiiy yechim bilan tugatmoqchi ekanligini oldindan o'ylab olishi kerak. Natyurmortda shakllar doimo shu tarzda tuzilmog'i va joylashtirilishi shart degan fikrdan uzoqroq bo'lish lozim. Kutilmagan holatlarda ajoyib kompozitsion yechimlar chiqib qolishi mumkin. Masalan, savatdagi olmalar to'satdan to'kilib ketdi yoki ovqatlanish stoli yig'ishtirilmay qoldi, yana bir hol, rassom ijod qilish maqsadida ish qurollarini yoyib qo'ydi. Aktrisa upa-eliklarini yig'ishtirishni esdan chiqardi. Dunyoni qurshab olgan barcha jismlar yaxshi natyurmortlar qo'yishga

asos bo'la oladi. Oddiy jism va narsalarda go'zallikni ko'ra bilish rassomning fikr-g'oyalarini o'stiradi va kompozitsiyasini mukammallashtiradi. Va nihoyat, o'zimiz natyurmort qo'yisyga harakat qilib ko'ramiz. Buning uchun likopcha, ikkita olma, anor, bodring, pichoqlarni olamiz. Ko'plab kompozitsiya qurish variantlari mayjud. To'plagan mevalarni stolga shunday joylashtirishimiz kerakki, ular bir-birlarini batamom to'sib qo'ymasin. Aks holda bunday kompozitsiyaning ko'rinishi bir xil bo'lib qolgani uchun zerikarli ko'rindi. Mevalarni bir joyga yig'amiz. Qo'yilgan mevalar anchagina ma'noli va ifodali ko'rinishga ega bo'ldi, lekin bodring, olma va pichoq markaz tomonga bir xil yo'naltirilgan. Keyingi variantda yana mevalar markazga yig'ildi.

Bodring va pichoq stol qirg'og'iga nisbatan parallel holda, ammo bu variant ham yetarli darajada ma'noli va ifodali yechimini topmadi. Fikrimizcha kompozitsiya, qiziqarli ifodalangan ritm chiziqlarining hamda shakllarning turli hilligiga erishilganlididir. Stol tekisligida mevalar chiroyli joylashgan va jonli ranglar guruhini tashkil etib, bir-biriga nisbatan muvozanat saqlagan. Hatto, bir kompozitsiyaning o'zida turli holatlarni jozibali qilib belgilash va har doim yangi obrazni ifodalashga erishish mumkin. Agar ifodali kompozitsiya qidirish maqsadida qo'yilgan natyurmortga turli nuqtalardan natyurmort kompozitsiyasida

ko'rish, sezish, his etishni shunday o'rganib olingki, unda siz jismlar chizig'ini shakllar to'plamini umumiyl, yaxlit ko'rish malakasini o'zlashtirib oling. Umumiyl ichidagi har bir shaklni alohida ko'rinishidan voz kechish lozim. Bu sizga qog'ozda natyurmort kompozitsiyasini aniq va to'g'ri joylashtirishga, natyurmortlarni umumiyl ko'ra olishga erishishda qo'l keladi.

Kompozitsiyani yaratilishini shu jarayon bilan tenglashtirish va tasavvur qilib ko'rish, har bir kubik kompozitsiyaning ifodalash yo'naliшlaridan birini ko'rsatuvchi imkoniyatlardandir.

Rassom kompozitsiya yaratishda tabiat qurshovidagi shakl va ranglardan jonli va jonsiz tabiat ashyolaridan o'z kompozitsiyasini yaratishda foydalanishi mumkin.

Naturadan rangda tasvirlash jarayoni o`z qonun qoidalariga ega. Ishning boshlanish qismida nimalar qilish, o`rtasida qaysi masalalarni hal etish va oxirlab qolganda uni qanday yakunlash kerakligini bilish zarurdir. Rangtasvida quyidagi asosiy masalalarni hal etish zarur:

-umumiyl tus va rang holatlari va natura bo`yoqlarining bir-biriga yaqinligidagi tus va rang munosabatlarini topa bilish;

-katta rang-tusli munosabatlar chegarasidagi rang-tuslarning «cho'zilishi», alohida -buyumlarning hajmli shakllarining batafsil rangli qayta ishlanishi;

-butun tasvirning umumiyligi, yaxlitligi hamda kompozitsiya markazini ko`rsata bilish.

Bu masalalarning har biri nima bilan yakunlanishini ketma-ketlikda ko`rib chiqamiz. Tasvirlashning to`liq rangtasvirli qurilishi, naturaning asosiy qismlari oralig`idagi tus va ranglar munosabatining aniq va to`g`ri ko`rsatilishi bilan aniqlanadi. Natyurmortda ular – fon, natura qo`yilmasidagi stol yuzasi va buyumlar hisoblanadi. Agarda bu asosiy rang-tuslar munosabati (farqlari) «etud»da noto`g`ri tasvirlansa, manzaradagi ob`ektlar yoki buyumlar shaklidagi rang tuslari,

reflekslar va jism bo`laklari ustida har qancha berilib ishlanmasin, yuqori saviyali mukammal rangtasvirga erishib bo`lmaydi. Qalamtasvirni ishlashda ham taxliliy masala bajariladi: dastlab buyumning «konstruktiv»-ichki qurilishi, nisbatlari, yaxlit umumiyl shakl topiladi. Rassom shunday sharoitda aslo bu masaladan chekinmaydi, naturani umumiyl va yaxlit ko`radi. N.N.Ge bejiz rassomlarni ogohlantirmagan: «Natura»dagi bosh qismlarni belgilab, nisbatlarni tekshirish uchun darhol asosiy soya va yorug`likni umumiyl sinchiklab o`rganib chiqing va har doim, har vaqt tasvirni boshidan oxirigacha umumlashtirgan holda chizing hamda mayda bo`laklarga ohista kirishing. Mana sizlarga chizishning siri».

Rangtasvirda ham, ish boshlashdan avval naturadagi umumiyl rang munosabatlarini diqqat bilan o`rganib chiqish lozim. Shuning uchun bu masalaga 5-10 minut vaqt sarflab, nuturaning umumiyl rang munosabatlarini tushunish kerak: eng och va eng to`q (zich) dog` qayerda, tusi va rang kuchi bo`yicha asosiy farqlar (to`yinganligi) qanday ekanligini topish kerak. Masalan, naturadagi sariq olmalar fondagi sariq mato bilan solishtirilsa, olmalar matodan ochroq, ularning sariq tusi sariq matoga nisbatan yorqinroq (to`yingan) ko`rinadi. Rangning uch xil o`ziga hosligi bo`yicha natura qo`yilmasidagi buyumlarning asosiy rang xususiyatliligi mavjud.

Ob`ektdagi umumiyl kni topilishi rassomni naturadagi ikkinchi darajali belgilar, uning mayda bo`laklariga, koloritli masalaga mustasno holda e'tibor berishdan, umumiyl tus va rang holatini, asosiy tus va rang munosabatlarini paydo qilishdan chalg`itishga harakat qiladi. Shunday qilib nuturaning ranglar qonuniyatlarida ham, asosiya erishiladi, etudning keyingi mayda detalli ishlariga poydevor yaratiladi.

Rang munosabatlarini avvalo eng och va intensiv ranglarni qidirishdan boshlash kerak, so`ng eng to`qini topib, qolganlarini esa shularga nisbatan aniqlash ma`qul. Keyingi tuslarga biroz to`qroq va biroz intensiv bo`lganlar va boshqalar kiradi. Murakkab kulrang tuslar oxirida beriladi.

Dastlabki va yakunlovchi tuslarni har doim ham eng och va eng to`q hamda to`yingan qilib olinmaydi. Qo`yilmadagi eng och joy har doim ham oq bo`lmaydi, eng to`q joy esa qora bo`lmaydi. Kuchli to`yingan yorqin ranglar ham kamdan-kam uchraydi. Natyurmortdagi qizil pomidorni odatda yorqinligi bo`yicha toza qirmizi rangda emas, balki uni 50%ga sustroq tusda berish ma'qul. Hattoki bahorgi o`t-o`lanlarni tasvirlashda juda ehtiyotkor bo`lish lozim. Uning yorqinligini shunday kuchaytirib tasvirlash mumkinki, natijada u tabiiy ko`rinishdan boshqacha bo`lib chiqib qoladi. Shuning uchun, ishga kirishishdan avval, umumiy tus va ranglar kuchini aniqlab olish kerak: munosabatlarni qanday bo`yoqlar yig`indisida bajarish – och yoki to`q, yorqinlikning (to`yinganlik) qanday chegarasida bo`lishini ham aniqlash muhim. Qisqa qilib aytganda, naturaning umumiy tus va rang holatini bilish kerak. Bunday holatni saqlab qolish uchun balki ranglar munosabatini chegaralangan bo`yoqlarda tasvirlashga to`g`ri keladi.

Ishni eng och, to`q va yorqin tuslardan boshlaganda palitradagi barcha ranglardan, shu bilan birga eng yorqin va keskin bo`yoqlardan foydalanish shart emas.

Yorug`-soya va rang munosabatlarini aniqlashda umumiyyadan xususiyga qarab borish lozim. Avvalo asosiy ob'ekt oralig`idagi tus farqlarini topish muhim: natyurmortda, masalan, stol yuzasi va fon oralig`idagi ko`za, choynak va ko`zaga tushayotgan yorug`lik va b.sh. Manzarani tasvirlashda avvalo osmon va arning alohida jismlarini bir-biriga va ularning yaxlitligida bo`lgan rang munosabatlarida aniqlash kerak. Inson qomati tasviri yoki portret ham xuddi shu tariqa bajariladi. Rassomlarning amaliy tajribasida shunday bir jumlalar mavjud: «katta yorug`lik», «katta soya», «katta shakl», «katta ranglar munosabati». Bulardan maqsad natura ob'ektini yaxlit ko`rish va ularni barqaror qilib tasvirlashdir.

Naturani yaxlit idrok etganda, yorug`lik tikka ta'sir etayotgan joydagি narsalar yagona bir qismni tashkil etadi va undagi dog`lar kuchliligi bo`yicha soya qismidagiga teng kela olmaydi. Xuddi shularni shaxsiy va tushayotgan soyalarga moslash mumkin: ular tus bo`yicha yarim soya bilan yaxshi chiqishadi, yarim soya

esa tasvirning yorug`lik qismlaridagi kuchga teng kelolmaydi. Soyadagi refleks yarim soyadan och bo`la olmaydi, ammo shaxsiy soyaning umumiy tusiga bo`ysunadi. Ob'ektdagi ushbu katta shakllar yoki buyumlar guruhi tusi va rangining to`g`ri saqlanishi tasvirga yaxlitlik va yoritilishining to`g`ri bo`lishiga turtki bo`ladi.

Umumiy ranglar munosabati va navbatdagi ishning davomi naturaga hos koloritni hisobga olgan holda borishi kerak. Naturadan kam ishlagan, tajribasiz rassomlar u yoki bu natyurmort ranglavha etudini, manzarani yoki portretni tasvirlayotganda har doim ham undagi yaxlitlik va bo`yoqlar birligini muvaffaqiyatli bajara olishmaydi. Naturadan ishlash jarayonida har bir aniq holatda koloritni tushunib etish, tusli va rangli holat xususiyatini ko`rsata bilishlari zarur. Hamma gap natura bo`yoqlaridagi umumiy tus, rang holati va kolorit birligini ko`rish va tushunib etishdadir.

Yirik ko`rinishdagi tus munosabatlarini aniqlab olgandan so`ng, yorug`-soya qismlarini modellashtirishga ya`ni, har bir buyumning yorug` soyasi, yarim soya, shaxsiy hamda tushayotgan soyalarini topgan holda hajmli shaklini rang-barang qilib tasvirlashga o`tish mumkin. Shuni yodda tutish kerakki, buyumlarning ustki qismi ham rang tusi bo`yicha, ham yorug`ligi bo`yicha, ham to`yinganligi bo`yicha tushayotgan yorug`lik nurining oraliq masofasiga, sinish burchagiga hamda atrofida o`rab turgan buyumlarning reflekslariga va kontrast munosabatlariga bog`liq holda o`zgaradi. Yorug`likka, yarim soyaga yoki soyada yonma-yon turgan qandaydir ikkita yuza jismlaridagi narsalarda bir xil yoritilish sharoiti mavjud emas. Buyumni barcha qismini palitrada topilgan rang bilan unga och yoki to`q rangni qo`shib ishlash mumkin emas. Buyumning har bir bo`lagi uchun yangi va yana yangi bo`yoq qorishmalarini topish kerak. Odatda lokal (buyum) rangi yarim soyada sezilarliroq, chunki yarimsoya yorug`lik manbaining asosiy va aks etayotgan tomonlaridan ancha sust ta'sir etadi. Buyumning xajmli shaklini jozibadorligi va natura qo`yilmasining yaxlitligini to`g`ri anglash uchun, issiq tuslar bilan yonma-yon aralash kontrast kuchida inson ko`zi sovuq rangni ko`radi,

bir rang boshqasiga qo`shimcha bo`lgan rangni his qiladi. Buning natijasida naturadagi sovuq ranglarga issiq ranglar hamisha yo`ldoshdir. Agar biz buyumning sirtida zarg`aldoq rangni ko`rsak, yonida esa albatta havo rangni sezamiz.

Issiq va sovuq tuslar tasvir ohangdorligini oshiradi, naturadagi tabiiy ko`rinishni namoyon etadi.

Buyumning katta shaklini modellashtirayotib, mayda bo`laklarini chiza turib, shuni yodda tutish kerakki, katta shaklning ham yoritilgan, ham soyadagi yuzasida joylashgan ko`plab kichik shakkarda aniqlanadigan tusni oshirib yubormaslik kerak. Yorug`likda yoki soyada joylashgan mayda shakl tuslarining yaqinligini ilg`ab olish uchun, ish jarayonida atrof muhitga bog`liq bo`lmagan buyumlargacha e'tibor berish shart emas. Aytib o`tganimizdek buyumlarni yaxlit ko`rib, doimo ularni o`zaro solishtirib turish zarur. Buyumning och qismini tasvirlay turib, qaysi nuqtada u yorug`ligi va rangining eng quyuqligi va qaerda kamroq namoyon bo`lishini, so`ngra esa hajmli shaklning qolgan qismida topilgan tus bilan taqqoslab aniqlash kerak. Eslatib o`tamiz, ranglarni uch xususiyat bo`yicha taqqoslaymiz: yorug`ligi, rang tusi va to`yinganligi. Agar biror bir rang yorug`ligi bo`yicha to`g`ri topilib, boshqa xususiyatlari aniq bo`lmasa, bu rangni to`g`ri deb bo`lmaydi – munosabatlar rang tusi va to`yinganligi bo`yicha ham aniqlangan bo`lishi kerak. Buyumlarni solishtirib o`xshashligini yoki ularning orasidagi farqlarini aniqlash shunday holatda engillashadiki, agar havorang buyumni boshqa bir tusi o`zgacharoq buyum bilan solishtirsak. Bunday taqqoslash bizni sinchiklab qarashimizni charxlaydi hamda ulardagi rang tusini aniq ko`rishga ko`mak beradi.

Buyumlarni rangi bo`yicha taqqoslashda yana bir holatni hisobga olish zarur. Ketma-ketlikdagi rang kontrasti tufayli, kulrangning nozik tusi uni nima bilan qiyoslashimizga bog`liq bo`lib, goh issiq, goh sovuq bo`lgan holda tuyuladi. Agar kulrangni qizil rang bilan solishtirsak u sovuq tusda, havorang bilan taqqoslasak issiq tusda ko`rinadi. Shu sababli buyumning nozik tusini aniqlashda

xolis rangni xolis bilan, issiqni issiq bilan, sovuqni sovuq bilan, och rangni och bilan, to`q rangni to`q bilan o`zaro solishtirish kerak.

Tasvirlanayotgan buyumlarni nafaqat asosiy yuqorida qayd etilgan rangning uchta xususiyati bo`yicha, balki tashqi ko`rinishining aniqligi bo`yicha ham taqqoslash zarur. Tasvirlanayotgan buyumlarning chegarasi hamma joyda ham bir xil aniq ko`rinmaydi. Bir xil joyda buyumning silueti yaxshi ko`rinadi, boshqa joyda esa fon bilan birikib ketadi. Buyumdan tushayotgan soyalar chegarasi hamma joyda bir xil emas. Ish jarayonida doimo munosabatlар bilan fikrlash kerak: matoda tasvirlanayotgan bir necha buyumlarni naturadagi xuddi shu guruh buyumlari bilan qiyoslab borish maqsadga muvofiq. Faraz qilamizki, birinchi ko`rinishdagi buyumlar guruhining ranglari ikkinchi ko`rinishdagi buyumlar rangiga nisbatan juda ham yorqin va to`q tusdadir. Ularning naturadagi bu farqlarini sezgach, «palitra»da ranglarni alohida bitta, bitta emas, balki birdaniga bir necha rangni munosabatlarda tanlash zarurdir.

Matoning to`liq yuzasi bo`yoqlar bilan butkul qoplanib, munosabatlар to`g`ri olinmaguncha, haqiqiy jarangdor bo`yoqlarni, yorug`lik kuchini va tasvirlanayotgan buyumlar moddiyligini his qilib bo`lmaydi. Palitradagi yorqin bo`yoq, hali matodagi yorqin tus emas. Buyumlarning yoritilishi va materialliligi munosabatlarning to`g`ri olinishiga bog`liq, aks holda yon atrofdagi tuslar to`g`ri topilmasa qaysidir bir rangning jarangdorligiga erishib bo`lmaydi.

Rangtasvir ishslash jarayonida ranglar munosabatini to`g`ri aniqlash bilan birga, shuni yoddan chiqarmaslik kerakki, biz faqat oddiy rang dog`lari bilan emas, balki aniq bir shakl ustida ham ish olib borayapmiz. Ranglar munosabatini izlashdan maqsad, to`g`ri topilgan rang tuslari bilan naturani, uning xajmli shaklini to`g`ri topish demakdir. Agar rang buyumning fazoviy joylashuvi, materialliligi va aniq shaklini ifoda etmas ekan, u tasvirda o`z ma`nosini yo`qotadi. Och va to`q, rangli va rangsiz bo`yoq surtmalari ma'lum bir buyum shakliga va ob'ektga tegishli bo`lsagina, materiallilik, ranglar uyg`unligi va koloritni yaratadi.

Ishning yakunida natyurmortning u yoki bu joylari kerakli yorqinlikni olmay qolgan bo`lishi mumkin yoki aksincha, haddan tashqari tusi va rangi bo`yicha kuchli, umumiy rang tusidan «ajralib» ko`rinishi mumkin. Yoritilgan joylar tusi bo`yicha o`ta keskin bo`lib, qog`oz yoki mato yuzasidan «chiqib» ketishi mumkin. Ba`zan, soyali joylar sezilarli mayda detallarga ega bo`lib, maydalashib ko`rinadi. Bu holatlarning hammasida ham umumlashtirish masalasi hal etiladi: mayda bo`laklarning keskin chegaralari mayinlashtiriladi, buyumlarning rangdorligi kuchaytiriladi yoki xiralashtiriladi, keskin tuslar ochlashtiriladi yoki to`qlashtiriladi.

Umumlashtirish bosqichida naturaga yaxlitligicha qarash, hamma narsani birdaniga ko`rish ya`ni «tikilib qarash» kerak. Buyumlar guruhining barchasi tarqoq bo`lib tuyuladi, ammo shu paytda tus munosabatlarini, natura yaxlitligini tezroq tushunish mumkin. Navbatma-navbat naturaga ham, etudga ham yaxlit qarash kerak, shunda qayerda qanday xatoga yo`l qo`yilganligini ilg`ab olish mumkin. Butunligicha, yaxlitligicha ko`ra olish qobiliyati, ishni umumiydan xususiyga qarab va undan yana umumlashtirishga tomon boriladi. Ish jarayonida yaxlit ko`rish – rangtasvir ishlash mahoratining asosidir. Faqatgina shu malakaga ega bo`lgan rassom, naturani obrazli ko`rinishini to`g`ri ifoda etishi, undagi asosiy va har bir bo`lakning o`z o`rnini topishini, ishning yakuniy darajasini hamda kompozitsiyaviy markazga bo`ysundirishni samarali bajara oladi.

Tasvirdagi qismlar yig`indisi yaxlitga teng emas, chunki yaxlitlik – bu qismlar yig`indisiga yaxlitlik, birlik, shu qismlarning bir-biriga bo`ysunganligi va jamlanganligi qo`shiladi.

1.4-§ “Xorazm ne’matlari” mavzusi ustida izlanishlar va ish jarayoni

Bitiruv–malakaviy ishim nazariy va amaliy qismlardan iborat bo`lib, nazariy qismida mavzuning dolzarbliji, tanlanishi va maqsadi, foydalanilgan adabiyotlar, izlanishlarim haqida kengroq ma’lumotlar berib o’tdim. Bu bo‘limda bitiruv malakaviy ishimning amaliy qismini bajarish jarayonini ham yoritib bermoqchiman.

Bitiruv–malakaviy ishimni boshlashdan oldin bo‘lajak natyurmort kompozitsiyam uchun izlanishlar olib bordim.

Men eng avvalo realistik natyurmortlarning birlamchi xomaki eskizlari ustida ishladim. Eskizlarda har bir yirik shaklni mayda bo‘laklarga bo‘ldim, keyingi qadam esa natyurmordagi eng yorqin va eng to‘q joylarini aniqlash bo‘ldi. Buning uchun kompozitsiyadagi eng yorqin, eng to‘q va o‘rtacha yorqin joylarini qalam bilan belgilab chiqish kerak bo‘ladi. So‘ngra kompozitsiyaning rangini tahlil qila boshladim. Unda albatta ritmga e’tibor berish lozim, shuningdek, yorqin tonlarni o‘rtacha va to‘q tonlarga qarshi qo‘ya olish lozim. Xomaki tasvirlarni ishlashda quyidagi vazifalarni o‘z oldimga qo‘ydim: iloji boricha real holatda tasvirlash, tasvirlanayotgan predmetlarni turli tomondan to‘g‘ri ko‘ra olishga harakat qilish, ularni fazo va vaqt orqali ko‘rsata olish. Asosiysini ajratish va ikkinchi darajalilarini asosiysiga bo‘ysundirish. Rangni esa eng avvalo natyurmortni kayfiyatini ochib beruvchi va hissiy ta’sir etuvchi vosita sifatida ishlatish. Rangni fazoviy holati va muhitini ko‘rsata olish. Tasvirda asosiy e’tiborni o‘ziga jalgan etuvchi buyum – kompozitsiya markazini, qolganlari esa unga tobe bo`lib hizmat qiladi.

Keyin ishlangan barcha eskizlarni ilmiy rahbarimga ko‘rsatib eng asosiysini tanlab oldik. To‘liq tugallangan kompozitsiya qo‘yilmani joylashtirganda amalga oshirildi. Chunki ba’zi narsalarni qo‘yilmaga qo‘shdik, ba’zilarini olib tashlandi, ba’zilari esa surildi, o‘rni almashildi va hokazo. Kartina ustida ishslash jarayonida yana bir muhim jihat bu kartinaning formatini aniqlashtirishdir. Uni tanlash

rassomning qanday kompozitsiyani tanlashiga bog‘liq. Shunga asosan bir necha xulosalarga kelish mumkin. Kvadrat format kompozitsiyaning statikligini va turg‘unligini bildiradi. Uzunchoq gorizontal format keng panoramali tasvirlarni ishlashda qo‘llaniladi. Vertikal format esa dabdabani va monumentallikni bildiradi. Shu bilan birga kartina tekisligiga mos holdagi muvozanatni ham saqlay oladigan va kompozitsiyani chiroyli ritmini ko‘rsatib bera oladigan format tanlash lozim.

Natyurmort kompozitsiyasini qurilishida dastlab xolst yuzasida tasvirlanayotgan narsalarni puxta joylashuvi, xolst o‘lchamiga nisbatan tasvirning katta kichikligini aniqlashdan iborat. Har bir natura qo`yilmasi muayyan o‘lchamdagи xolstni talab qiladi.

Tasvirlanayotgan narsalar ma’lum o‘lcham tekisligida «tiqilinch», yohud juda ham kichik joylashib qolmasligi zarur. Haddan tashqari kichik joylashgan tasvirlar qog`oz tekisligida aniq ko`rinmaydi.

Narsalar guruhini xolstda to`g`ri joylashtirishda nisbat, oraliq masofalar, fazoviy joylashuvda xatolikka yo`l qo`ymaslik muhimdir. Buning uchun narsalar to`plamini yengil chiziqlar bilan belgilab chiqish zarur. Tasvirlashda narsa va buyumlarning perspektiv qisqarishlarini puxta bajarish o`ta muhim.

Narsalarning o`zaro joylashuvi, istagan qirrasini yo`nalishi naturada osongina aniqlanadi va naturaning yo`naltiruvchi va vertikal (tik), gorizontal (yotiқ) chiziqlari yordamida tasvir qog`ozda yengil quriladi. Uzun qalam yordamida qurilmaning perspektiv burchaklarini, qirra nisbatlarini, stol tekisligida o`zaro turgan joylarini tekshirish mumkin. Buning uchun qalamni cho`zilgan qo`lda vertikal, gorizontal yoki burchak ostida ushlab qirralarni perspektiv yo`nalishini tekshirish mumkin.

Natyurmort quyidagi predmetlardan iborat: qovun, tarvuz, drapirova va mevalar. Ishni moybo‘yoqda bajardim. Ishning birinchi bosqichi natyurmortning soya va to‘q qismlarini umumiyl rang bilan bo‘yoqni suyuq qilib (podmalyovka) surtib chiqdim. Bu menga natyurmort kompozitsiyasini to‘q rangli qilib ishslashda

va yarim ton va yorug‘ qismlarini rangdor qilib ishlashga yordam berdi. Bu bosqichda albatta asosiy rang munosabatlarini ochish lozim. Rang bilan ishlaganda keng mo‘yqalamlarda erkin ishlash lozim. Rangtasvir turli texnikalar asosida bajarilishi mumkin. Podmalyovkadan so‘ng belila yordamida natyurmortning yorqin, intensiv qismlarini va yarim tonlarini ishlab chiqdim. Keyingi bosqichda esa asosiy tonli va rangli munosabatlar topilganidan so‘ng kompozitsiyani bo‘lak qismlarini umumiy qismga bo‘ysundurgan holda detallashtirib ishlashga kirishdim. Tasvirni soya qismlari ingichka bo‘yoq qatlamlari bilan to‘ldirilgan holda qoldi. Shu holatda yorug‘likni qatlamlili va bo‘rttirgan holda bera boshladim. Buning uchun mo‘yqalamdan foydalandim. Birinchi planni orqa planga nisbatan (kompozitsiya qonuniga asosan) aniq qilib ishladim. Ish jarayonida bir qancha murakkab vaziyatlarga duch keldim, ya’ni materiallarni teksturasi va fakturasini tasvirlashda, ba’zi qismlarni rangli munosabatlarni aniqlashtirishda, asosiysini ikkinchi darajalilaridan ajratishda va hokazo. Shuningdek ish jarayonida rangli va tonli munosabatlarni to‘g‘ri topishda ham bir necha savollarni hal qilishga to‘g‘ri keldi.

Kompozitsiya ustida ishlashning eng murakkab va asosiy bosqichi bu ikkinchi darajali detallarni asarning umumiy g‘oyasiga bo‘ysundirish, umumlashtirish, tugallanganlik holatiga keltirish bo‘ldi. Ishni boshida katta katta mo‘yqalamlar bilan ishlagan bo‘lsam, oxiriga kelib mayda mo‘yqalamlar bilan ishlab ishni yakunladim. Ilmiy rahbarim ishni boshlamasdan oldin menga natyurmorni ishlashda bayramona obraz berishni, etyud sifatida qoldirmaslikni, ishni oxiriga to‘liq etkazish va ishga tugalanganlik darajasini berishni vazifa qilib bergandi. Shuning uchun ham ish jarayonida menga ma’lum bo‘lgan barcha priyomlarni qo‘lladim: qatlamlili rang qo‘yish, fakturani mastixin orqali yaratish, mo‘yqalam, gubka va qo‘l bilan artish, lessirovka va hokazo. Shuni ham aytib o‘tmochi edimki birlamchi eskiz bilan tugallangan ish orasida ancha farq bo‘ladi.

II-bob. Maktab tasviriy san'at darslarida natyurmort san`atiga oid mavzularni o'qitishning amaliy va pedagogik shart-sharoitlari

2.1-§ Tasviriy san'at darslarida narsaning o`ziga qarab rasm chizish mashg`ulotlarini tashkil etishda o'qituvchi mahoratining didaktik imkoniyatlari

Tasviriy san'at mashg`ulotlari hozirgi kunda umumta'lim maktablari, kasb – hunar kollejlari va oliygoh o`quvchilari pedagogik faoliyati va badiiy ijodkorligini o'stirishda katta ahamiyatga ega.

Bo'lajak rassom yoki tasviriy san'at fani o'qituvchisi tasviriy san'atning ifoda vositalari haqida chuqurroq ma'lumotga ega bo'lishi, turli badiiy materiallarning xususiyatlari va ularning foydalanish yo'llarnini mukammal egallashi kerak bo'ladi. O'qituvchi qalam va bo'yoqlar bilan tasvirni bajarish malakasi bilan birgalikda, shu sohada nazariy va amaliy bilimlarni o'quvchilarga yetkaza olishi ham zarur. Buning uchun rangtasvir haqidagi nazariy va amaliy, metodik ma'lumotlarni oliygohda bilim olish jarayonida va o'quv amaliyotlarida mukammal egallab olishi kerak bo'ladi.

Tasviriy faoliyatning nazariyasini muntazam o'rganish, tasviriy san'at ta'limini muvaffaqiyatli o'zlashtirishning asosiy shartlaridandir. Rangtasvir qonun-qoidalarini puxta egallagan o'quvchigina amaliy ijodda samarali shug'ullanishi mumkin. «Kimda-kim ilmni amaliyotsiz tasavvur etsa, - u bamisol suzishga eshkaksiz chiqayotgan qayiq haydovchisidir va u hech qachon qayerga ketayotganligiga to'la ishonch hosil qila olmaydi deya ta'kidlagan Leonardo da Vinci. Ayniqsa rangtasvir sohasida amaliyot hamisha kuchli nazariyot bilan bog'liq holda amalga oshirilishi zarur va bularsiz hech narsaga erishib bo'lmaydi».

[24]

Rus rassomi va pedagogi D.N.Kardovskiy aytib o'tganidek: «San'atni o'rganayotganlar tasvirlashni yo'llari va usullari, ya'ni narsalarni shakli, nisbatlari,

rangi, yorug‘ligi, xususiyati va harakat qonuniyatlariga bo‘ysunishga majburdirlar».[22]

Ma’lumki, maktabdagи biror fan tabiat va uning elementlarini o‘quvchiga shakli, tuzilishi, rangi va mazmun jihatdan o‘rgatmaydi. Buni faqat tasviriy san’at o‘quv predmeti amalga oshiradi. Shu boisdan bolalarni yoshligidanoq 7-6 yoshdan boshlab tasviriy san’at o‘zining ta’limiy va tarbiyaviy sohalarini siru-asrorlarini bolalarga ochadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisiga tasviriy san’at oddiy chiziq nimadan iborat, uni qanday chizish kerak, shakl nima, uni qanday tasvirlanadi, shaklni naturadan olib, daftar yuzasiga qanday tushiriladi, barg, o‘simplik, daraxtlar, qush va hayvonlar, ularni tuzilishi va ranglari haqida dastlabki ilmiy ma’lumotlarni beradi. Predmetlarni ko‘rishni narsalar shaklidagi o‘xshashliklar, farqlar, ularni shakllanishi va rivojlanishi, ranglari, ranglardagi o‘xshashliklar kabi hali bola bilmaydigan narsa va voqealar haqida, ularni paydo bo‘lishi va rivojlanishi bo‘yicha ma’lumot oladilar.

Tasviriy san’at fan sifatida shakllanar ekan bog`cha yoshidan boshlab bolalar rasm chizadilar, unda o‘zining dunyoqarashi aks etadi. Barcha yoshdagilarga nisbatan bu kichik yosh davri tasviriy san’atga qiziqishini oshirishda eng qulay davrdir. Ana shu yoshdan boshlab bolaning estetik didi, go`zallikga yondoshishi namoyon bo`ladi. Tasviriy san’atning nafosat tarbiyasini shakllanishidagi o‘rnini ahloqiy ma’naviy tarbiyaning asosiy qismi deyish o`rinlidir. Shaxsning ma’naviy qiyofasini belgilaydigan asosiy jihatlaridan biri estetik tarbiyalanganligida namoyon bo`ladi. Agar estetik sifatlarning rivojlanishi atrofdagi narsalarga munosabatida ko`rinsa, estetik hissiyotlar, zavqlanish, go`zal bo`lishga intilish, toza – ozoda yurish, me’yorida gapirish, narsalarga estetik did bilan qarash kabilarda namoyon bo`ladi.

O‘quvchilarni nafosat tarbiyasi bilan qurollantirish uchun bilamizki ularning rasm chizish, tushinish va rassom asarlarini his qilib tushunishga bog`liq

bo`lar ekan, V.A.Suxomlinskiy o`zining «O`quvchining ma`naviy dunyosi» nomli kitobida rasm solishning kichik yoshdagi o`quvchilar ma`naviy rivojlanishiga ta`siri haqidagi qiziqishlari, kuzatishlarini keltirib o`tadi. Maktabda to`rt yil davomida shunday tajriba o`tkazilgan ekan: yangi bilib olgan yoki boshidan kechirgan voqeasi tufayli o`quvchida paydo bo`lgan zo`r ko`tarinki kayfiyat vaqtida, o`qituvchilar o`z tarbiyalanuvchilariga, kechinmalarini rasmda ifodalab berishni so`ragan ekanlar. O`quvchilar buyum va ertak obrazlarini zo`r ishtiyoy bilan chizadilar va o`zlarining tasvirlagan narsalariga bo`lgan munosabatlarini ham ifodalab beradi.

Keyingi kuzatishlarda bolalar boshidan kechirganlarini rasmda aks ettirib bera boshlaydilar. Ammo bolalarda tasvirlash uchun his tuyg`ulari, fikrlash faoliyatlarining aniqligi bilan bir-birlaridan farqlanadi. Ularni estetik tarbiyasiga ham bu samarali ta`sir o`tkazadi. Demak, Inson o`zining ichki imkoniyatlarini rivojlantirishga **qodirdir**. **O`zining layoqatlari, tasavvuri orqali atrofdagi olam** bilan muloqotga kirishish malakasi insonni o`z ichki olamini ochib beradi.

Narsaning o`ziga qarab rasm chizish tasviriy san`at mashg`ulotlarining asosiy turlaridan biri hisoblanadi. Bu mashg`ulot jarayonida o`quvchilarning narsa va hodisalarining kuzata bilish qobiliyatları rivojlanadi, xotiradan va tafakkurdan rasm chizish malakalari ortadi, narsalarning fazodagi holatlarini aniqlay bilish, ularning hajmi, shakli, rangini, shu`la-soyasi yordamida tekislikda tasvirlash tushunchalari o`sib boradi. Kuzatish jarayonida o`quvchilar narsalarning o`lchovlarini o`zaro solishtiradilar, ular o`rtasidagi farqni taqqoslash yo`llari bilan topadilar.

Narsaning o`ziga qarab rasm chizish darslari ikki bosqichda olib boriladi.

Birinchi bosqich - bu hajmga ega bo`lmagan perspektiv qisqarishni o`z oldiga maqsad qilib qo`ymaydigan tekis narsalar, ya`ni daftarlar, bayroqcha, papka, o`quvchilar sumkasi, bolta, arra, har xil daraxtlar barglari va shunga o`xshash boshqa narsalar rasmini old tomondan, frontal holatda chizdiriladi.

Ikkinchi bosqichda- hajmli narsalar ya’ni mevalar, gul, hayvon, odam, uy anjomlari, qisqasi 3 o`lchovga ega bo`lgan (eni, bo`yi, kengligi) geometrik shakllar va narsalarni chizdirishdan iboratdir.

O`quvchilar dars jarayonida birinchidan rasm chizishning asosini o`rgansalar, ikkinchidan ijodiy qobiliyatlari o`sib, estetik jihatdan tarbiyalanib boradilar, I-II sinflarda o`ziga qarab rasm chiziladigan narsalarni to`g`ri ko`rishga asosiy shaklning bo`yini eniga nisbatan qog`oz yuziga kompozitsion jihatdan to`g`ri joylashishini, bo`laklarning nisbiy o`lchovini ko`rsatib, ularning bir-biriga bog`likligini, ranglarini aniqlash va ularning o`ziga xos xususiyatlariga alohida ahamiyat beriladi.

Narsaning o`ziga qarab rasm chizish mashg`ulotlarida narsalar shaklini, yorug`lik manbaini hisobga olgan holda, ularning sirtda yorug` va soyalarning joylashuvi, narsa rangining yorug`lik tushishiga qarab o`zgarishi to`g`risidagi ma'lumotlarni oladilar. Shu maqsadda sabzavot va mevalarni alohida va to`p holdagi rasmlari chizdiriladi. Shuningdek, narsalarining shakli va nisbatlari proportsiyalarining o`zgarishini tasvirlay olish va ularning malakalarini o`stirish maqsadida oddiy geometrik shakllarni eslatadigan uy jihozlarining o`ziga qarab rasm chizadilar. To`g`ri to`rtburchak bilan chegaralangan narsalarni kengaytirish va o`stirish, hajmli narsalarni yorug`-soya yordamida tasvirlay olishni o`rgatish maqsadida o`quvchilarga nisbatan burchak ostida stolga qo`yilgan kitob, yashik, har xil qutilar, qush uyasi va geometrik shakllar rasmlari chizdiriladi.

Narsaning o`ziga qarab rasm chizish jarayonida o`quvchilarga odam, hayvon shuningdek qushlar turkumining o`lchov nisbatlari, umumiy o`lchovlar: kalla, qo`l, oyoq, tos va boshqa plastik anatomiya haqida tushunchalar beriladi. Bundan tashqari faktura haqida ma'lumot berib boriladi, masalan, yuzi gadir-budir bo`lgan narsalar bilan bir qatorda yuzasi yaltiroq bo`lgan shisha yoki sirli narsalarning shakli chiziladi. Shuningdek, chizilayotgan narsani o`ziga o`xshatib, xarakterini topa bilish bilan birga uning fakturasini ham ifoda etish talab etiladi.

Maktabda naturaga qarab rasm ishlash mashg`ulotlari boshlang`ich sinflardagiga qaraganda 5-7 sinflarda anchagina murakkablashadi va u o`quvchilarning yoshlik xususiyatlari, shuningdek, rasm ishlash malakalarining shakllanganligi bilan asoslanadi. Naturaga qarab rasm ishlashga 5-7 sinflarda savodli rasm ishlashdek jiddiy talablar qo`yiladi. Bunday mashg`ulotlarda bolalar yorug`suya, rangshunoslik, perspektiva asoslari yuzasidan nazariy bilimlar beriladi. Yorug`suya, perspektiva qonunlari asosida kub, prizma, peramida, konus, shar va geometrik shakldagi predmetlar rasmini ma'lum ketma-ketlikda chizdirish maqsadga muvofiqidir. Keyinchalik topshiriqlar murakkablashib borib, natyurmortlar bir necha predmetlardan tashkil topadi. Naturaga qarab rasm chizish darslarining oxirgi bosqichlarida bolalarga oddiy va kichik o`lchovdagi amaliy san'at namunalari, murakkab tuzilishdagi gullar, mevalar, sabzavotlardan tashkil topgan natyurmotlar qo`yiladi. Bunday mashg`ulotlarda bolalar naturaning tuzilishini, rangini, shaklini, hajmini narsalarning asliga yaqinlashtirib ishlashlari talab etiladi.

Naturaga qarab rasm ishlash mashg`ulotlarida, ham qalamtasvir, ham rangtasvir ishlari bajariladi. Shuningdek, uzoq davom etadigan mashg`ulotlar bilan birga qisqa vaqt davom etdagan qoralama va ranglamalar ham ishlatiladi.

Naturaga qarab rasm ishlash mashg`ulotlaridagi murakkab vazifalarni amalga oshirish uchun yorug`suya, perspektiva, rangshunoslikning nazariy asoslarini o`rganish maqsadida gipsli shar, kub, piramida, konus, tsilindr kabi geometrik shakllarni chizdirish yaxshi samaralar beradi.

5-7-sinflarda natyurmort ishlash mashg`ulotlarida kolorit muammosi ham bor. Xususan, shu maqsadda xalq amaliy san`ati namunalaridan (sovuv rangda ishlangan chinni servislar) chizish uchun sovuq koloritli natyurmotlar, kuzgi mevalar, gullar va predmetlardan iliq koloritli natyurmotlar qo`yiladi.

5-7 sinflarda naturaga qarab rasm ishlash mashg`ulotlarining yana bir o`ziga xos xususiyatlari, bu faqat quruq qog`ozda emas, ho`l qog`ozda ham bo`yoq bilan rasm ishlashdir.

Natura uchun narsalar tanlash o`qituvchining eng muhim vazifalaridan hisoblanadi. Shuning uchun bu masalaga alohida e'tibor berib natyurmort uchun material tanlashda bir qator mezonlarga rioya qilish kerak bo`ladi:

1. Narsalarning estetik jihatlari, ya'ni ular shakl, rang jihatdan yoqimli bo`lib, bolalar e'tibori va diqqatini o`ziga tortuvchan bo`lishligi.
2. Narsalar har jihatdan bolalarga tanish, mohiyati jihatdan foydali, ularning hayotida uchraydigan, shuningdek, bolalarda qiziqish uyg`otadigan bo`lishligi.
3. Tanlanadigan materiallarni naturaga qarab rasm ishslash darslarining maqsad va vazifalariga mos bo`lishligi.
4. Narsalar yuzasini silliq va yaltiroq, rang-barang bo`lmasligi. Ular narsalar hajmi va ranglarini to`g`ri ko`rishni qiyinlashtiradi va chalkashtiradi.
5. Natura uchun tanlanadigan narsalar tuzilishi jihatdan tushunarli, bolalar idrokiga mos, yorug`soyalari, blik, reflekslari yaqqol ko`rinib turishligi.

Natyurmort ishslash mashg`ulotlarining metodikasi quyidagilarni e'tiborga olishni nazarda tutadi:

Natyurmortlarni bolalar ishtirokida o`rnatish. Bunda natura bilan fon munosabatlarini to`g`ri belgilab olish zarur, ya'ni natura och rangda bo`lsa fonga to`q material tanlanishi narsalarni aniq ko`rinishini ta'minlaydi. Shuningdek, naturani o`rnatishda mayda narsalarni birinchi planga va yiriklarni orqa planga qo`yilishi maqsadga muvofiqdir.

Natyurmotni o`quvchilar tomonidan mustaqil va har tomonlama kuzatish va tahlil qilish.

Savol-javob asosida natyurmotni tahlil qilish. Bunda natyurmortni nimalardan tashkil topganligi, ularning joylashuvi, har bir narsani tuzilishi, shakli, rangi, o`lchovlari, o`lchov nisbatlari, perspektiv qisqarishi aniqlashtiriladi. Natyurmotni bolalar tomonidan mustaqil o`rganilishi va uni savol-javob tarzida tahlilini solishtirma metod asosida o`tkazilishi nihoyatda muhim. Bunda bir predmetni ikkinchi predmetga nisbatan tuzilishi, shakli, rangi, o`lchovlari o`rtasidagi farq,

shuningdek, uning har bir bo`lagining o`lchov nisbatlari, hajmi, rangi, tuzilishlari bir-birlariga nisbatan solishtirib o`rganiladi.

Mavzuga yaqin biron ta yoki bir nechta rassomning asarlarining reproduktsiya yoki slaydlari namoyish etilib, ular ham shu tartibda savol-javob orqali tahlil qilinadi.

O`qituvchi naturani chizish tartibini tushintiradi. Bu bosqichda o`qituvchi natyurmortni qog`oz yuzasida kompozitsion jihatdan to`g`ri joylashtirish haqida gapirib, rasm eskizini chizib olishni tavsiya etadi.

O`quvchilarning mustaqil ishlari. Bu bosqichda o`qituvchi bolalar e'tiborini rasmni qalamni bosmasdan yengil chiziqlar chizish, narsalarning o`lchov, o`lchov nisbatlari, tuzilishi, rangi, shakli, yorug`-soyalari jihatdan tez-tez solishtirish, yordamchi chiziqlardan o`rinli foydalanish kabilarga qaratishi lozim.

Qarshimizda turli buyum va narsalardan tuzilgan «Kuz ne'matlari» mavzuidagi natyurmort qo`yilmasi: havo rang ko`za, zarg`aldoq anor, likopchada qovun bo`lagi va stoldagi och havo rang hamda jigarrang matolar. Oq devor och sariq mato bilan fon vazifasini o`taydi.

Ko`za va anor rang jihatdan boshqa narsalarga nisbatan ancha yorqinroq. Boshqa narsa va buyumlar rangi ancha murakkab. Qo`yilmani joylashtirgach, chiroyli qarash nuqtasini tanlaymiz. Qo`yilmaga yon tomondan tushayotgan yorug`lik maqsadga muvofiqdir.

Havo rang ko`zaning ranglari yorug`lik shu'lalar ta'sirida tovlanib, turli tusda ko`rinadi. Qo`yilmadagi anorda tushayotgan yorug`lik ta'sirida sovuqroq pushti rang, yarimsoya esa zarg`aldoq, soya qismida kuchli qizg`ish tus hukmronlik qiladi.

Likopchadagi qovun bo`lagini bo`yar ekanmiz uni devor va devordagi sariq mato bilan taqqoslab ishlash to`g`ri bo`ladi. O`ylab kuzataylik-chi, likopchadagi qovun och tusdamni yoki devormi? Rang jihatidan qaysi biri sovuqroq — devor, qovun yoki likopchami? Qanday farqlar mavjud? Qovun bo`lagining po`stimi yoki

qovun o`zi rangliroqmi? Shu narsa yoddan chiqmasinki, har daqiqa qo`yilmani o`zingiz tasvirlayotgan ish bilan taqqoslab, ishlashni davom ettiravering. Ma'lum vaqt o`tgach, o`z ishingizni qo`yilma yoniga qo`yib, ularni solishtiring va kamchiliginı topishga harakat qiling. Taqqoslashda avval kichik bo`laklar rangini, so`ngra ishga yaxlit qarab, uning umumiylisini munosabatlarini aniqlash maqsadga muvofiqdir. Eng asosiysi ish so`nggida barcha buyum va narsalarni umumiylisini bo`ysundirib yakunlash hisoblanadi.

O`qituvchi bolalarning mustaqil ishlari jarayonida ularning faoliyatlarini kuzatadi hamda tegishli yordamlar ko`rsatadi. Bunda u albatta bo`sh o`zlashtiruvchi bolalarga ko`proq e'tibor beradi. Ish jarayonida bolalar tomonidan muaffaqiyatli bajarilayotgan rasmlardan namunalar butun sinfga namoyish etiladi.

Narsaning o`ziga qarab rasm chizish mashg`ulotlarida estetik tarbiyaga ko`proq ahamiyat beriladi. Narsaning o`ziga qarab rasm chizish darsi jarayonida har bir o`qituvchi mavzuga oid tasviriy san'at asarlarini keltirib unda rassom qanday tasviriy vositalardan foydalanganligi, uning kompozitsiyasi, asardagi ranglarning moslashuvi haqida chizilayotgan narsalarni taqqoslab ko`rsatsa maqsadga muvofiq bo`ladi. Bu borada o`quvchilar faqat narsaning o`ziga qarab rasm chizishdagi malakalari oshib bormasdan balki san'atimiz namoyondalari ishlagan san'at asarlari namunalari bilan tanishib boradilar.

Masalan: biror sabzavot va mevalardan tashkil topgan natyurmortni o`quvchilar chizayotgan bo`lsalar shunga mos yoki shu mavzuda bor narsalardan chizilgan O`zbekistonlik rassomlarning asarlaridan rangli reproduksiyalarini o`quvchilarga ko`rsatish samaralidir. Masalan, rassomlar A.Abdullayev E.M.Kovolevskiy, Z.Inog`omov, Yu.I.Elizarov, M.Nabiiev va boshqa rassomlarning asarlari reproduksiyalarini shunga qo`l kelishi mumkin. Reproduksiyalar hayoldan va narsaning o`ziga qarab rasm ishlashda o`quvchilardan bevosita kuzatishni, predmetlar, ekran vositalari, kitobga ishlangan illyustratsiyalar, hujjatli materiallar, kompyuter texnikasi vositalaridan keng

foydalanimishni talab etadi va bular badiiy obrazni yaratishda o`quvchilarga katta yordam beradi.

2.2-§ Natyurmortchi rassomlar ijodi bilan tanishtirishning tarbiyaviy ahamiyati

Ma'lumki, tasviriy san'at ijtimoiy ongning shakli sifatida atrof muhitni keng va atroficha o'rganish natijasida, aniq fanlar kabi, tabiatni ilmiy jihatdan tahlil etish orqali rivojlanadi. shuning uchun o'quvchi tabiatni qanchalik ko'p sevsiga va kuzatib o'rgansa, u shunchalik tasvirlash sohasida yuksak natijalarga erishish mumkin.

Uyg'onish davrining buyuk rassomlari tabiatni ilmiy tahlil qilib, uni asosli o'rganganlar va o'z asarlarida ishonarli tasvirlanganlar. Jumladan, Leonardo da Vinci, Alberti va Dyurerlar inson tanasi a'zolarining har bir bo'lgani matematik jihatdan aniq o'lchamlarda o'rganib o'z tasvirlarida amaliy qo'llaganlar. Inson qomati yoki portretini tasvirlashdan oldin uning tuzilish xususiyatlarini xuddi anatom-tadqiqodchidek asosli o'rganganlar va o'zlarining butun jahonga mashhur san'at asarlarini yaratganlar. Buyumlarni tasvirlash ham boshqa aniq fanlar kabi fikrlab, chizilayotgan narsani chuqur tahlil etib, uni so'z orqali emas, turli tasvirlash vositalari bilan, obrazli qilib yaratishni taqozo etadi.

P.P. Chistyakov aytganidek «Tasvirlash fikrlash demakdir». So'z-tasvirlanyotgan buyumni tahlil qilib to'g'ri bajarishda eng asosiy vositalardan biridir. U chizuvchida fikr yuritib tasvirlash «odati»ni shakllantiradi. Bir qarashda bir-biri bilan qarama-qarshi bo'lib tuyulgan tasviriy san'at va ilm-fan amaliyotda biri ikkinchisini to'ldirib shakllantiradi. Ong va sezgi. Idrok va hissiyot doimo yaqin aloqadadir.

Demak, o'quvchi o'quv vazifasini to'g'ri bajarishi uchun birinchi navbatda tasviriy san'atda qo'llanilishi lozim bo'lgan turli qonun va qoidalarga amal qilish kerak. ushbu qonun qoidalari orqali u o'quv qalamtasviri bajarishda tasvirdagi birinchi darajali buyumlarni bo'rttirib ko'rsatishi, bosh shaklining xususiyatlarini

aniq tasvirlashi va ikkinchi darajali buyumlarni esa, umumiyl oddiy ko‘zga uncha tashlanmaydigan qilib bajarishi lozim.

Tasviriy san’at, borliqdagi voqeа va hodislar hamda buyumlarning nafaqat tashqi shaklini bajarishni, balki ushbu narsa va buyumlarni ichki dunyosini, tabiatdagи hodisalarni chuqur tahlil etishni taqozo etadi. Buyuk fransuz me’mori Le Koroyuzs shunday degan edi: «Tasvirlash jarayonida, buyumlarni qanday dunyoga kelishini, ularning qanday rivojlanishini, o’sishini, gullab-yashnashini ko‘rasan. Bu borliqni kuzatish orqali. Avvalo «ichki» dunyosini, so‘ngra «tashqarisini» o‘rganish natijasida amalga oshiriladi... Buyumni haqiqiy go‘zalligini avvalo tashqarisiga e’tibor berib, so‘ngra chizish davomida uni sinchiklab kuzatish, idrok etish orqali, to‘g‘rirog‘i uning yuragiga yo‘l topishgacha boramiz. Tasvirlash-bu kuzatish, yaratish, ixtiro qilish demakdir». Tasvirlanayotgan bosh shakli qanchalik murakkab bo‘lsa chizuvchi uni shunchalik ko‘p o‘rganishi va tahlil etishi joizdir. qalamtasvir ishslashda ilmiy yondoshish, ayniqsa buyumni chiziqli konstruktiv tuzilishi va perspektiv holatini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi. Bu borada bir necha etuk shogirdlarni mustaqil rassom bo‘lishida katta hissa qo‘shgan rus rassomi va murabbiyi P.P. Chistyakov shunday degan edi: «Avvalo chizilayotgan buyumni sinchiklab kuzatish zarur, so‘ngra uni rassom o‘ziga bo‘ysundirish kerak». Rassom qanday etuklikka erishmasin, u narsani o‘ziga qarab tasvirlashdan voz kechmasligi lozim.

Yuqorida bayon etilganidek, Uyg‘onish davri rassomlari o‘zlarining mashhur san’at asarlarida sanab o‘tilgan fanlarni keng qo‘llaganlar. Buyumlarni haqqoniyl tasvirlash negizida ushbu aniq fanlarning ahamiyati nihoyatda katta. Biron bir mashhur san’at asari, yo‘qki, unda prespektiva qonuniyatlariga amal qilinmagan bo‘lsin. O‘ziga qarab chizilgan suratni rassom qanday holatda (ro‘paradan,yonidan, o‘tirib, yoki tik turib) bajarganini aniq aytib berish mumkin. O‘tmishda yashab ijod etgan hamda hozirgi zamonaviy rassomlar perspektivani birinchi o‘ringa qo‘yadilar. Bizning fazoviy tasavvurimiz prespektiva qonuniga to‘la amal qilishni talab etadi. Mashhur tasviriy san’at usatalarining badiiy ijodlari shuni

ko‘rsatadiki, tabiatda borliqni haqqoniy tasvirlash uchun, tasviriy san’atdagi mavjud qonun-qoidalarga rioya qilish muhimdir. Leonardo da Vinci o‘zining «Rangtasvir qonuniyatlar» nomli asarida jumladan shunday degan edi: «O‘quvchi avvalam bor perspektiva qonunlarini puxta bilishi lozim; keyin-narsaning o‘lchamlarini o‘zlashtirishi kerak... » Buyumlarni konstruktiv tuzilishlarini hamda ularning turli vaziyatlardagi prespektiv qisqarishlarini to‘g‘ri tasvirlash o‘quvchilardan tinmay amalaiy mashqlar bajarishni talab etadi. Mashhur rassom-murabbiylar o‘zlarining ijodiy faoliyatları bilan bir qatorda ko‘plab maxsus metodik yo‘llanmalar ishlab chiqqanlar. Jumladan XIX asrning birinchi yarmida ijod etgan rus pedagoglaridan A.P. Sapoynikov buyumlarni tasvirlashda «sinch» (karkas) usulini joriy etadi. Gipsdan ishlangan geometrik shakllarni tasvirlashda, u, ma’lum shaklning yoniga shu shaklning simdan ishlangan nushasini qo‘yib yosh rassomlarga chiziqli konstruktiv tuzilish, prespektiva qonun-qoidalarini osonlikcha o‘rganishlarida yordam bergen. Buyuk nemis rassomi A. Dyurer tasviriy san’atni o‘qitish metodikasi borasida ko‘plab ilmiy-amaliy ko‘rsatmalar qoldirgan. Ijodiy faoliyatda u nafaqat his tuyg‘u va kuzatishlarga, balki aniq ilmiy bilimlarga asoslanishini oldinga qo‘yadi.

Uyg‘onish davri rassomlari o‘zlarining ilmiy kuzatishlarini tasvriy amaliyotga keng tadbiq etganlar. Ular anatomiya, perspektiva. YOrug‘ va soya qonunlari borasida ko‘plab bilimga ega bo‘lganlar va o‘zlarining buyuk asarlarini yaratib, uyg‘onish davri san’atini yuqori cho‘qqilarga olib chiqqanlar.

Natyurmortni rangtasvirning kamerli musiqasi deb atashadi. Unda mahoratlil bo‘yoq surtmasi, kolorit monandligi va shakl plastikasini kuzatish mumkin. Ular orqali rangtasvirning asosiy qonuniyatlarini tez va qulay o‘zlashtirish mumkin. Ya’ni, perspektiv va konstruktiv qurilish, shaklning soya-yorug‘ligi va rangda tasvirlanishi, tasvirlanayotgan narsalarning fazoviy uzoqlashishdagi holati va materialligi, tus va rang munosabatlari, manzara va inter`erni tasvirlashdagi birlik va uyg‘unlik hisoblanadi.

Ma`lumki, natyurmort tasviriy san`atning mustaqil, asosiy va keng tarqalgan janrlaridan biridir. Buyumlarning tinch hayotini, ularning o`ziga xos bo`lgan portretini rassomlar natyurmortda tasvirlaydilar.

Natyurmort - tasviriy san`atning bir janri yoki bu janrda ishlangan asardir. Tasvir ob`ekti hisoblangan qo`yilmaning o`zi ham natyurmort hisoblanadi. U faqat jonsiz predmetlardangina emas, balki tabiat shakllaridan ham iborat bo`ladi. Shuning uchun ham ingliz tili mamlakatlarda qabul qilingan still life yoki nemischa stilleben nomi - "Tinch hayot" ma`nosini beradi. Natyurmort asosan dastgohli rassomlik (rangtashvir va grafika) da, qisman haykaltaroshlikda (asosan rel`efda) ishlatiladi. Maishiy asosidan ajratib olingan mayda narsalarning muhimligi boshqa janrlarga nisbatan natyurmortda namoyon bo`ladi. Odamlar hayotida ishlatiladigan buyum, narsalar, sabzavot va mevalar, asbob - uskunalar kabilarga o`xhash namunalarning tasviri muayyan shaklda chizilishi mazkur janrga xos. Natyurmortlarni tomosha qilib turib real mevalar, baliqlar, sharbatlarning ta'mini tuyasiz. Rassomlar juda oddiy buyumlarni tasvirlashgan, lekin ular go`zal va shoirona bo`lgan. Ba`zi rassomlar oddiyroq natyurmortlarni tasvirlashni yoqtirishsa, ba`zilari ko`p predmetli natyurmortni chizishgan, boshqalari esa katta xolstlarga qushlar, baliqlar, gullarni chizishgan. (Gollandiyada P.Klaas, V.Xeda, Flandriyada F.Sneyders va boshqalar).

Natyurmortning asosiy motiviga odamlar, hayvonlar, qushlar va hashorotlar qo`shilgan. Buyumlarning go`zal dunyosini tasvirlashga juda ko`p rassomlar qiziqishgan. Rus rassomlaridan P.Konchalovskiy, M.Mashkov, R.Folk, K.Petrov-Vodkin, M.Saryan, Yu. Pimenov va boshqa rassomlarning yaratgan natyurmortlari buyumlarning bor go`zalligini ko`rsatibgina qolmasdan, balki inson dunyosi, uning fikri va hissiyotlarini ham ochib bera olgan. Har bir rassom bu murakkab vazifani hal qilish uchun o`ziga xos bo`lgan tasviriy - ifodaviy vositalardan foydalangan. Ba`zi natyurmortlarda odamlar ham qatnashadi. Chunki natyurmortni ko`rgan kishida u yerda xuddi birov birov bo`lgan, lekin chiqib ketgan va xohlagan daqiqada kelib qolishi mumkindek taassurot qoldiradi. Masalan, Yu.Pimenovning

"Kutish" (1959 y) natyurmortida trubkasi olinib stolga qo`yilgan telefon tasvirlangan, oynadagi yomg`ir tomchilari esa bu qutish daqiqalarini qayg`uli ekanligini bildirib turuvchi tanish tuyg`uni uyg`otadi. Shu rassomning "Aktrisa" nomli natyurmortida esa predmetlar orqali shu kasbning dunyosigina emas, balki shu buyumlar egasining xarakteri ham ochib beriladi. Ba`zi bir natyurmortlarda esa buyumlar faqat o`zlari haqidagina gapirishadi, ya`ni o`zlarining shakli, rangi, fakturasining go`zalligini ta`kidlashadi.

Natyurmortlardagi buyumlar dunyosi ma`lum bir tarixiy davrning tashqi belgilarini aks ettiradi. Natyurmort qadimgi Misrda devorga ishlangan freskalarda, ellinizm davri mozaikalarida, Xitoyda (qush va gullar) kompozitsiya bo`lagi sifatida ma`lum bo`lgan. Yevropada XIX asrning oxiri XVII asrning boshlaridan mustaqil ahamiyatga ega bo`ldi va keng tarqala boshladi. Natyurmortning eng taraqqiy etgan davri XVII asrlarga to`g`ri keldi. XVIII asrdan boshlab natyurmort atamasi qo`llanila boshladi. Italian rassomi M.Karavadjo va uning izdoshlari natyurmortning keng tarqalishida muhim ro`l o`ynaydi; gul va mevalar, dengiz in`omi-baliq, qisqichbaqalar sevimli mavzuga aylandi. Gollandiya (B.K.Xeda, P.Kels va boshqalar), Flandriya (F.Sneyders, Y.Feyd ) Ispaniya (F.Surbaran) Fransiya (J.Sharden) bu borada yuksak taraqqiyotga erishdi. XX asrlarda natyurmort realistik an`analarini Meksikada R.Ribera, R.Sikeiros, Italiyada R.Guttuzolar davom ettirdilar. Rossiyada natyurmort XVIII asrda paydo bo`ldi. Ko`zni aldaydigan "Xuddi o`ziga o`xshash" (aldamchi) rasmlar ishlandi (G.A.Teplov, P.G.Bogomolov). XIX asrning birinchi yarmida haqqoniylikka, borliqni o`zidan go`zallik topishga harakat qilindi. M.A.Vrubel, K.Korovin, I.Grabarlar shakl, faktura va bezakdorlik borasidagi yutuqlarga erishdilar. XIX asrda yashab turli janrlarda ijod etgan buyuk musavvirlar natyurmort ham ishlashgan. Ayniqsa postimpressionistlar ijodida buyumlar mavzusi asosiy mavzulardan biri bo`lgan. (P.Sezann, Van Gog).

XX asr boshlaridan natyurmort janriga turli stilistik yo`nalishlarda ijod qilgan rassomlar ham murojaat qilishgan. Ular rang, shakl, faktura va fazoni turli

uslubda ishlab ko`rib topishga harakat qilishgan. Natyurmortlar realistik, dekorativ, kubizm manerasida ham ishlanishi mumkin.

O`zbek tasviriy san`atida natyurmort usullari qadimgi davr san`atida (masalan, Afrosiyob devoriy rasmlarida – vazadagi meva), miniatura san`atida (masalan, K.Behzodning “Shayboniyxon” portretida tasvirlangan buyumlar siyohdon, qamchi va boshqalarda) uchraydi.

Natyurmortning haqiqiy shakllanishi va rivojlanishi XX asrning 30-50-yillariga to‘g‘ri keladi. Ayni shu davrda rassomlarning ijodida natyurmortning dastlabki namunalari paydo bo‘ldi. L.Nasriddinov (“Nonli natyurmort”), Sh.Hasanova (“Xitoy chinnisi bilan ishlangan natyurmort”); M.Kuzin, B.Rojdestvenskiy, V.Chorintsev, N.Kashina, Z.Kovalevskaya, O.Tatevosyan, S.Abdullayev, V. Fadeyev, Yu.Yelizarov va boshqalar natyurmort janrida sermahsul ijod qildilar. 60-80-yillarda L.Salimjanova, Yu.Taldikin, R.Choriyev, V.Burmakin, G.Meltinovlar ijodida natyurmort keng o‘rin tutadi. Rassomlar R.Ahmedov, A.Ikromjonov, M.Nuriddinov va boshqalar natyurmortda samarali ijod qilib natyurmortning taraqqiyotini ta`minladilar. Bugungi kunda ham natyurmort tasviriy san`atning mustaqil janri sifatida gurkirab rivojlanmoqda.

2.3-§ O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlaring mazmuni va uning natijalarini tahlili

Bitiruv malakaviy ishning mavzusidan kelib chiqqan holda biz umumiyl o`rta ta`lim maktablarida Tasviriy san’at fanidan davlat ta`lim standarti va o‘quv dasturi asosidagi taqvim-mavzuli rejani o`rganib chiqdik. (1-ilova)

Ushbu tuzilgan dasturning samaradorligi va uni amalda qo`llash imkoniyatini aniqlash hamda o`z vaqtida (to`liq) o`quvchilar tomonidan o`zlashtirilishi darajasini aniqlash maqsadida tajriba tadqiqotlarini o`tkazishni rejalashtirdik.

Bu ishlarni amalga oshirish uchun biz quyidagicha ishlarni amalga oshirdik:

- Tajribaning umumiyl rejasini tuzdik.
- Tajriba o`tkazish uchun o`quvchilarining mustaqil ishlari uchun materiallar tanladik.
- O`quvchilar ko`nikma bilimlarini aniqlash va tajriba-tadqiqotlari o`tkazish uchun sharoit yaratish.
- Tajriba natijalarini baholadik.

Biz tajriba ishimizni boshlashdan oldin bitiruv malakaviy ish mavzusini yoritib beruvchi ilmiy – uslubiy adabiyotlarni tahlil qilib chiqdik.

Tasviriy san’at mashg`ulotlarida narsaning o`ziga qarab rasm chizish va natyurmort ishslash mashg`ulotlarini tashkil qilishni rejalashtirdik. Tanlangan mavzu asosida olib borilgan tajriba-sinov ishlaring natijalari va o`quvchilarga tasviriy san’at darslarida natyurmort kompozitsiyasini tuzish va uni rangda ishslashga o`rgatish orqali tasviriy bilim, ko`nikma va malakalarni egallaganlik darajasini aniqlash ustida ish olib bordik.

Yuqoridagi vazifalarni amalga oshirish uchun Urganch tumanidagi 36-sonli umumiyl o`rta ta`lim maktabida tajriba sinov ishlari olib borildi. Bunda ikkitadan 5 sinf tanlanib, tasviriy san’at darslaridagi amaliy va mustaqil ishlar yuklamasi

oldindan ishlab chiqilgan me'yor bo'yicha berildi. Tajribada jami 35 tadan ziyyod o'quvchilar qatnashdi.

Dars konseptlari tayyorlandi. O'quvchilarining tasviriy san'at darslaridagi amaliy ishlar yuklamasining hajmi aniqlandi.

Tajriba tadqiqotlari olishni rejalashtirishda biz Nizomiy nomidagi Pedagogika universiteti va Urganch davlat universitetining Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi kafedrasi professor o'qituvchilari tomonidan chiqarilgan darsliklar va o`quv qo'llanmalaridan foydalandik.

Pedagogik tadqiqotlarni o`tkazishda biz o`z oldimizga asosiy vazifalardan biri sifatida tasviriy san'at predmeti bo'yicha mustaqil amaliy ish topshiriqlarini tuzish va amaliy topshiriqlarni bajarish uchun sarflanadigan vaqt miqdorini hamda o'quvchilarda tasviriy san'at darslarida natyurmort kompozitsiyasi tuzish orqali o'quvchilarning ijodiy tasavvurini oshirish imkoniyatlarini o'rghanish, hamda tasviriy bilim, ko`nikma va malakalarni shakllantirishni maqsad qilib qo`ydik. Shu bilan birga natyurmort kompozitsiyasi tuzish va ishlashga o'rgatish orqali o'quvchilarda ijodiy faollikni shakllantirish vazifalarini o`z oldimizga maqsad qilib qo`ydik.

O'quvchilarning egallagan bilim va ko`nikmalari darajalari maxsus ishlab chiqilgan mezonlar orqali aniqlandi.

Ta'limning yangi vazifalarini qo'yishda o'quvchilar uchun o'quv materialidagi yangicha qiziqarli topshiriqlari batafsil aniqlab olindi. Ta'lim vazifalarini belgilash bilan bir vaqtning o'zida narsaning o`ziga qarab rasm ishlash mashg`ulotlarida o'quvchilar bajaradigan mustaqil amaliy ishlar uchun tayyorlangan topshiriqlarning taxminiy ro`yxati tayyorlandi. (**2-ilova**).

Tajriba uchun uslubiy materiallarni tayyorlashda ta'lim maqsadlarini belgilash va mustaqil topshiriq variantlarini tuzishdan tashqari ko`rgazmali qurollar tayyorlandi, (**3-ilova**).

Zarur bo`lgan hamma metodik materiallar oldindan tayyorlab qo`yildi. Tajriba sinflarida ta`limning aniq maqsadlari ishlab chiqilib, uni amalga oshirish imkoniyati o`quvchilarda ular egallashi zarur bo`lgan bilim va ko`nikmalari haqida to`liq tasavvur hosil qilindi.

Topshiriqni bajarish jarayonida o`quvchilar o`z qiziqish va bilimlarini namoyish qilish imkoniyati mavjudligidan unga to`la hajmda, original echim topishga harakat qildilar.

Amaliy va mustaqil ish to`plamlari bo`yicha tajribali o`qitishning o`ziga xos xususiyati uning o`quvchilar o`quv va grafik faoliyatining asoslanishi, ularga tasviriy san`at fanining mazmuni va ta`limning aniq maqsadlarini bayon qilinishi bilan belgilanadi.

Tayyorlangan mustaqil ish to`plamlarini o`ziga xos xususiyati unda ishlab chiqilgan va taklif qilinayotgan yangiliklarning hammasi o`quvchilarning tasviriy san`at fanidan egallagan bilim va ko`nikmalariga asoslangan.

Tajribaviy o`qitishda o`quvchilarning bilim va ko`nikmalarni egallah jarayoni odatdagi usulda bordi. Har bir mashg`ulot davomida o`quvchilarning individual ishlari o`qituvchi tomonidan tekshirilib, yo`l qo`yilgan kamchiliklari ko`rsatib borildi. Amaliy tadqiqot jarayonida ijodkorlik ko`nikmalarini shakllantirishga doir olingan ma'lumotlar ijobiy ko`rsatgichni ko`rsatdi.

Olingen natijalarni tahlil qilishga o`tamiz.

1. Topshiriqni tahlil qilish.

Tajriba-sinov o`qishlarining muhim natijasi bo`lib, o`quvchilarda ijodkorlik ko`nikmalarini shakllanishida alohida ahamiyatga ega. Tajriba-sinov o`qishlari davrida o`quvchilarga beriladigan mustaqil ish topshiriqlari oddiydan murakkablashib borish tartibida tuzildi. Tajriba-sinovda qatnashgan umumta`lim maktabi o`quvchilari mustaqil ishlarni katta qiziqish bilan bajardilar.

Shunday qilib, tasviriy san'at bo'yicha amaliy ish topshiriqlarini o'quv jarayoniga kiritish o`qish natijalarining sezilarli ortishiga va yaxshi natijalarga olib keldi. Bunda tasviriy san'at kursini o'rganish jarayonida o'quvchilarda ijodkorlik ko`nikmalarini shakllantirish imkoniyati katta. Shuningdek kursni o'rganish jarayonida o'quvchilarning mustaqil faoliyati, xususan ijobiy tomonga o`zgardi.

O`quvchilar natyurmort kompozitsiyasi ustida ishslash jarayoniga katta qiziqish bilan qarab, amaliy ish topshiriqlarini juda yaxshi bajardilar.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, birinchidan, tasviriy san'atdan amaliy ish topshiriqlari bo'yicha tajriba-sinov o`qitishlari o`quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga ko`maklashadi va o`quvchilarga mustaqil topshiriqlarni bajarish jarayonida ochib berilishi ularda tartibli, tugal bilimlarining shakllanishga, ularning bilim, malaka va ko`nikmalarini rivojlanishiga katta yordam beradi.

(1-ilova)

Tasviriy san'at fanidan davlat ta`lim standarti va o'quv dasturi asosida taqvim-mavzuli reja

Dars	Mavzu va vazifalar	Soat	Amalga oshirish usuli
1-sinf		1-chorak	
5.	Bayroqcha rasmini ishslash	1	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishslash, taqdimot, blits-so`rovi
6.	Soat rasmini ishslash	1	Aqliy hujum, amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishslash, taqdimot, blits-so`rovi
2-chorak			
10	Barglar rasmini ishslash.	2	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishslash, taqdimot, blits-so`rovi

11	Barglar bilan tasvirlash		blits-so`rovi kichik guruhlar bilan ishlash, taqdimot, amaliy mashg`ulot,
12	*Qush rasmini chizish.	1	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishlash, taqdimot, blits-so`rovi
10-	Barglar rasmini ishlash.	2	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishlash, taqdimot, blits-so`rovi

3-chorak

17	Avtomashina rasmini ishlash	1	Aqliy hujum, mustaqil o'qish, suhbat, savol-javob, musobaqa
25	Fil haykalchasini ishlash	1	Aqliy hujum, amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishlash, taqdimot, blits-so`rovi
26	Samolyot rasmini ishlash	1	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishlash, taqdimot, blits-so`rovi

4-chorak

31	Gullar rasmini ishlash. Nazorat isni -2	1	Vizual ma 'ruza, blits-so 'rov, bayonqilish, texnikasi ishlash . Amaliy mashg`ulot, suhbat
----	--	---	---

2-sinf 1-chorak

5.	Naturaga qarab rasm chizish	1	Amaliy mashg`ulot, suhbat
6.	Portfel rasmini ishlash.	1	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishlash, taqdimot, blits-so`rovi

2-chorak

10.	Guldasta rasmini ishlash	1	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishlash, taqdimot, blits-so`rovi
13.	Natyurmort ishlash	1	Klaster, guruhlarda ishlash. Amaliy mashg`ulot, ko`rsatmalilik, suhbat

3- chorak

24.	“Lola” rasmini ishlash.	1	Vizual ma ‘ruza, blits-so ‘rov, bayonqilish, texnikasi ishlash . Amaliy mashg‘ulot, suhbat
-----	-------------------------	---	---

4-chorak

28.	Simmetrik shakldagi narsalar tasvirini ishlash	1	Amaliy mashg‘ulot, ko‘rsatmalilik, suhbat
-----	--	---	---

3- sınıf 1-chorak

5.	Mevalar rasmini ishlash	1	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishlash, taqdimot, blits-so`rovi
----	-------------------------	---	---

3-chorak

22.	Natyurmort ishlash	1	Vizual ma ‘ruza, blits-so ‘rov, bayonqilish, texnikasi ishlash . Amaliy mashg‘ulot, suhbat
-----	--------------------	---	---

4- sınıf 1- chorak

2-3	“Qovun va anor” ning o’ziga qarab rasmini ishlash	2	Amaliy mashg‘ulot, ko‘rsatmalilik, suhbat
-----	---	---	---

2-chorak

12.	Kuzgi gullarning o’ziga qarab rangtasvirini ishlash	1	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishlash, taqdimot, blits-so`rovi
-----	---	---	---

5- sınıf 3-chorak

17.	Rangtasvirda natyurmort. Natyurmort janrida yaratilgan asarlarni badiiy idrok etish	1	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishlash, taqdimot, blits-so`rovi
-----	---	---	---

18-19	Milliy idish-tovoqlardan tuzilgan mavzuli	1	blits-so`rovi kichik guruhlar bilan ishlash, taqdimot, amaliy mashg`ulot,
-------	---	---	---

	natyurmort (2-3 ta buyum)ni rangtasvirda ishslash		
20.	Rang tuslari jihatidan qarama-qarshi (kontrast) buyumlardan tashkil topgan natyurmortni grafik usulda ishslash	1	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishslash, taqdimot, blits-so`rovi
21- 22	Tabiat manzarasi fonida natyurmort ishslash	1	Klaster, guruhlarda ishslash. Amaliy mashg`ulot, ko`rsatmalilik, suhbat
23.	Xotiradan natyurmort kopozitsiyasini ishslash.	1	Amaliy mashg`ulot, kichik guruhlar bilan ishslash, taqdimot, blits-so`rovi

Narsaning o`ziga qarab rasm ishslash mashg`ulotlarida o`quvchilar bajaradigan mustaqil amaliy ishlar uchun tayyorlangan topshiriqlarning taxminiy ro`yxati

(2-ilova).

O`simliklar rasmini chizish (barg, shox, gul, guldasta).

Narsaning o`ziga qarab rasm chizish (Vazaga qarab rasm chizish)

Oshxona va sport buyumlari, mehnat qurollari va boshqalarning rasmlarini chizish.

Sabzavot va mevalarning rasmini chizish

«Sabzavot va mevalardan tashkil topgan natyurmort»

"Sport buyumlari" mavzusida natyurmort

Gulli natyurmort

Ko`rgazmali quollar (3-ilova).

Tabiat mahsulotlaridan –gul, bargcha, shoxcha, sabzavot va mevalarning rasmlari.

Turmushda qo'llaniladigan buyumlar- oshxona va sport buyumlari, mehnat qurollari va boshqalar

Buyumlarni chizish bosqichlarini ko'rsatuvchi rasmlar

Mevalardan tuzilgan natyurmort

Milliy idish tovoqlardan tuzilgan natyurmort

5-sinf

Mavzu: Mevalardan tuzilgan natyurmort ishlash

Darsning ta'limiy maqsadi:

- O'quvchilarga natyurmortni bosqichma-bosqich ishlashni o'rgatish.
- O'quvchilarining rasm chizish va mo'yqalam bilan ishlash malakalarini o'stirish.
- Natyurmortchi rassomlar va ularning asarlari bilan tanishtirish. Natyurmort janridagi asarlarni o'qib olishga o'rgatish.

Darsning tarbiyaviy maqsadi:

- O'quvchlarda san'at asarlariga nisbatan mehr uyg'otish.
- O'quvchilarni badiiy-estetik didini o'tirish, borliqqa bo'lgan estetik munosabatlarni shakllantirish.

Darsning rivojlantiruvchi maqsadi:

- O'quvchilarni badiiy fikr doirasini kengaytirish,
- Kuzatuvchanlikni va ko'z xotirasni rivojlantirish.

- Natyurmort janri bo'yicha o'quvchilarda bilim, ko'nikma, malakalar hosil qilish.

Tasviriy faoliyat turi: Yangi bilim berish (Ijodiy ish). Naturadan rasm ishlash.

Dars turi: Noan'anaviy. Aralash metodlar

Dars metodi: Suhbat, munozara, ko'rsatmalilik, kichik guruhlarda ishlash. «Suhbat», «Musobaqa», «Test», «Boshqotirma».

Dars johozi: Rassomlarning grafik asarlaridan reproduksiyalar, o'quvchilarning ishlaridan namunalar. Kompyuter kodoskop, slaydlar

Darsning mazmuni:

1. O'quvchilarga natyurmort ishlashni o'rgatish. Ularga natyurmort ishlash bosqichlarini tushuntirish.

2. Mevalardan tuzilgan natyurmort ishlash

1. Tashkiliy qism. Salomlashish, davomatni tekshirish sinf xonasini va o'quvchilarni darsga tayyorgarligini ko'rib chiqish

2. Uyga vazifani tekshirish, o'tilgan mavzuni takrorlash.

3. Yangi mavzu bayoni.

4. Amaliy mashg`ulot.

5. Darsni yakunlash.

6. Uyga vazifa berish.

Darsning borishi

1. Tashkiliy qism.

Salomlashish, davomatni tekshirish, sinf xonsini va o'quvchilarni darsga tayyorgarligini ko'rib chiqish

2. Uyga vazifani tekshirish,o'tilgan mavzuni takrorlash.

O'quvchilarni uyda bajargan ishlarini tekshirib, baholanadi. Ishni mazmunli, yaxshi bajargan ishlarni namoyish qilib, rag'batlantiriladi.

Baholash mezoni:

O'tilgan dars bo'yicha:

1. Test - 5 ball
2. Natyurmort kompozitsiyasi tahlili – 5 ball

Yangi mavzu bo'yicha

3. Reproduksiyalar tahlili, savol-javob – 5 ball
4. Mavzu matnidagi bajarilgan mustaqil ish – 5 ball
5. Mustahkamlash. Test. – 5 ball

3. Yangi mavzu bayoni.

Mevalardan tuzilgan natyurmort ishlash. (suhbat metodi, savol-javob, reproduksiyalar tahlili).

Natyurmortning mavzusini unda ishtirok etgan buyumlar, o'simlik va mevalar, amaliy-manzarali va xalq san'ati asarlari, odamlarning uy-ro'zg'or buyumlari, ishlab chiqarish va sport jihozlari va hokazolar orqali etqazish mumkin.

Natyurmortning butun kompozitsiyasi rang va hajmli shakllarning munosabatligi orqali muayyan maromda quriladi, ular bir bo`lib natyurmortning asosiy kompozitsion maqsadini ifodalovchi yagona bir tizimni tashkil etadilar. Natyurmortlarni kompozitsion qurish muqobilari nihoyatda xilma-xildir. Chunonchi, aytaylik, natyurmortdagi hamma narsalar biron-bir geometrik shakl: uchburchak, piramida, aylana va hokazo shakllarini olgan bo`lishlari mumkin. Ular diagonal yotgan yoki tikroq turgan holatda ham bo`lishlari mumkin va h.k.

Har bir natyurmort muayyan yorqin bo`yoqlarda ishlanadi, u mazkur topshiriqqa javob beradi. Ranglar uyg`unligi qat`iy o`ylangan bo`lishi kerak. Natyurmortning o`ylangan muayyan yorqin ranglari vazifani yaxlit jozibali chiqishga hizmat qiladi.

Natyurmortlar janri suratlar yoki portretlarda yordamchi tasvir sifatida ifodalanishi mumkin. A. Gerasimovning «Yomg'irdan so'ng» manzara asari, A. Plastovning «Yoz» syujetli kartinası, Ch. Ahmarovning «Rahima» portreti slaydlari tahlil qilinadi. (har bir qatordan o'quvchi chiqadi).

Yuqoridagi suratlarda natyurmort muhim ahamiyat kasb etsa-da, lekin asosiy o'rinni egallamaydi. Asarda rassom unga ma'lum o'rinni ajratadi, xolos. Bunday asarlarda buyumlar asarning umumiyligi kompozitsiyasi asosida joylashtiriladi, ularning ranglari esa suratning asosiy koloritiga bog'liq holda ishlanadi. Bunday suratlar kartina deb ataladi. Kartina tasviriy san'at asaridir. Kartinada makon, joy, kenglik, havo, manzara, ko'p odamlar ta'sirli tasvilanadi. Bu borada rassom Ro'zi Choriyevning yon daftaridan olingen shaxsiy fikrini kelitirsh mumkin.

«Kartina menimcha bu simfoniya yoki bo'lmasa avji bahorda qiyg'os gullagan olma daraxtini ko'z oldingizga keltiring. Uning gullari, yaproqlari, novdalari, po'stloqlari bilinar-bilinmas bo'lsada, bir-birlariga o'xshamaydi. Hidlari ham bo'lakcha. Ularni bir tup daraxt o'zida mujassam etgan. Kartinada ham shunday: obrazlar, ranglar, yorug'lik va soyalar har xil, turli-tuman bo'lishi mumkin, ammo ularni biror bir g'oya ushlab turadi bu esa rassom maqsadida aks etadi». (R. Choriyevning «Qizil atirgular» kartinası tahlil qilinadi).

Natyurmortga qo'yilgan buyumlarni geometrik asarlarini asoslاب olgan holda har bir buyumning geometrik asosini aniq ko'rsatishga, ularning og'irligini tasvirlashga harakat qilishi lozim. Bu borada fransuz rassomi Pol Sezann o'z xatlaridan birida «Sen tabiatda silindr, shar va konusni ko'rishing kerak» degan fikrni bayon qilgan. (Pol Sezanning «Natyurmort» asari tahlil qilinadi).

Ba'zan natyurmortlar asar markazini ham tashkil etish mumkin. I.Grabar «Yig'ishtirilmagan stol», Ye. Romanova «Daladagi uy oynasidan», O.Bakirov “Lolalar” slaydlari namoyish qilinadi, tahlil qilinadi. (O'quvchilarga rag'bat kartochkalari beriladi).

Doskaga meva-chevalarning rasmlari ilib qo'yiladi. Olma, anor, uzum, shaftoli va hokazo». Deraza tokchalariga mevalarning mulyaji qo'yiladi.

4. Amaliy mashg`ulot.

O'quvchilar o'zlari tanlagan mavzulari asosida ishni boshlashadi. Ularning bajarayotgan ishlari ko'rib chiqiladi va yo'l qo'yilgan kamchiliklari aytilib, ularga yordam beriladi.

1-variant. Doskadagi meva-chevalarning rasmlaridan foydalaniladi.

2-variant. Deraza tokchalariga qo'yilgan meva-chevalardan foydalaniladi.

3-variant. Natyurmort qo'yilmasidan va ijodiy jarayondan foydalaniladi.

O'quvchilarga chizish bosqichlari doskada chizib ko'rsatiladi va o'chirib tashlanadi.

Dars yakunida o'quvchilar ishlari qatorma-qator namoyish qilinib tahlil qilinadi va rag'bat kartochkalari beriladi.

Mustahkamlash. Har bir qator sardori o'qituvchi stolidan 1 tadan test savollari kartochkasini oladi va qatori bilan javob topshiradi. (rag'bat kartochkalari beriladi).

Har bir qator rag'bat kartochkalari sanab chiqiladi. Qaysi qator eng ko'p to'plagan bo'lsa, o'sha qatorga «iqtidorli o'quvchilar qatori» nominatsiyasi beriladi. O'quvchilar dars davomidagi 5 ta topshiriqni «5» balldan bajarib, «25» ball to'plagan bo'lsa, o'quvchiga «5» ball qo'yiladi va ularga «Eng faol, ijodkor o'quvchi» nominatsiyasi beriladi.

Test

1- Variant

**TASVIRIY SAN'ATNING QAYSI JANRI SO'ZINING MA'NOSI JONSIZ
TABIAT DEGAN MA'NONI ANGLATADI?**

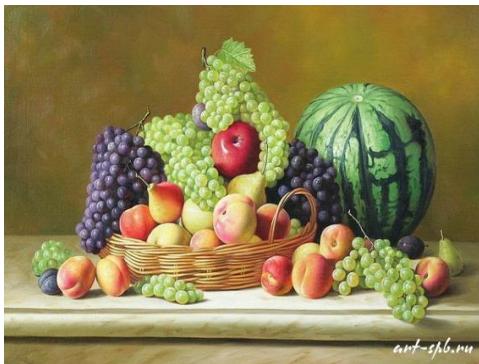
2- A) MANZARA

3- B) PORTRET

4- D) NATYURMORT

2. **QAYSI ASAR NATYURMORT JANRIDA ISHLANGAN**

A

B

D

3. Keltirilgan rasm qaysi tasviriy san'at turiga tegishli?

NATYURMORT

HAYKAL

MANZARA

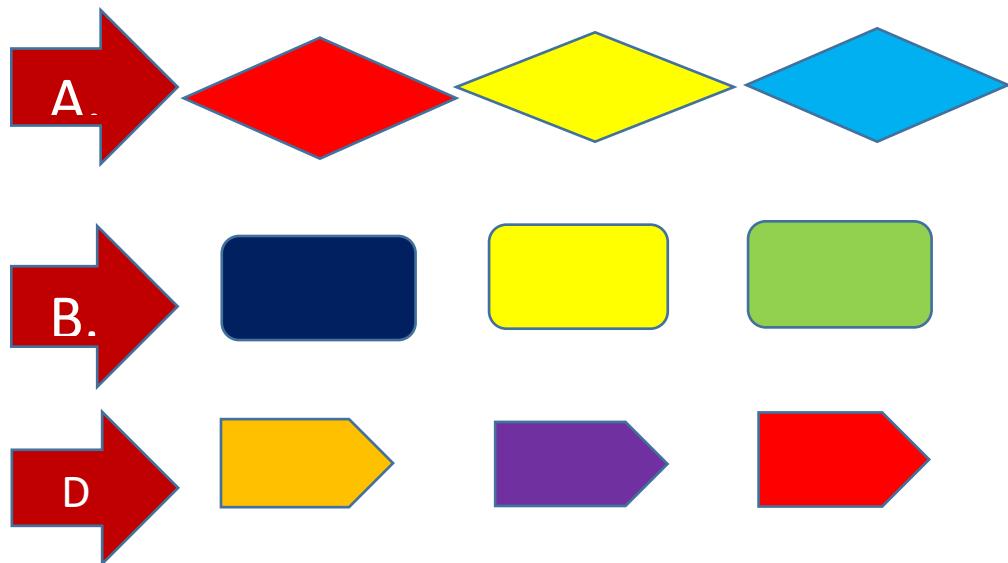
ILLUSTRATSIYA

2. Variant.

1. Natyurmort nima?

- A) Jonsiz predmetlar tasviri
- B) Jonli predmetlar tasviri
- D) Tabiat tasviri

10. ASOSIY RANGLAR QAYSI QATORDA

4. Natyurmort nechanchi asrda va qayerda paydo bo`lgan?

- A) 17 asr Gollandiyada
- B) 16 asr Rossiyada
- D) 18 asr Italiyada

Quyida keltirilgan tasviriy san'at asarlari turlarini aniqlang.

- 1. Applikatsiya; 2. Haykallar kompozitsiyasi; 3. Peyzaj; 4. Dekorativ kompozitsiya.

5. Darsni yakunlash.

Darsda bajarilgan ishlar namoyish qilinadi va rag'batlantiriladi.

6. Uyga vazifa berish.

Rassomlarning asarlaridan namunalar yig'ib borish.

Meva va sabzavotlardan natyurmort ishlash.

Xulosa va metodik tavsiyalar

Xulosa qilib aytganimizda rangtasvir san'ati inson ijtimoiy hayotining ajralmas bir qismi va ehtiyojidir. San'at insoniyatining yillar, asrlar davomida kechirilgan voqealarni aks etirib kelgan. Ushbu bitiruv-malakaviy ishimda tasviriy san'atning go'zal janrlaridan biri natyurmort janri haqida fikr yuritdik.

Insoniyat azaldan go'zallikka intilib kelgan, go'zallik esa insonlarni barkamol, hurfikrli bo'lishga yetaklaydi. Bu o'rinda tasviriy san'atning roli qanchalik keng qamrovli ekanligini so'z bilan ifodalab bo'lmaydi.

Rangtasvir va san'atning asosiy vazifalaridan biri bu insonda go'zallik hissini uyg'otish, uni o'ylashga va his qilishga majbur qilishdan iboratdir. Shuningdek insonni atrof dunyoga, predmetlar dunyosiga yangicha ko'z bilan qarashga o'rgatishdir. Bu oldimizga qo'ygan vazifalarni hal qilishda esa natyurmort janrini g'oyat katta ta'sirini sezamiz.

Bitiruv malakaviy ishimizni bajarish jarayonida, mavzuning mazmuniga dahldor bo`lgan manbalarni o`rganish, ilmiy tahlil qilish, ularga asoslangan holda kuzatish va amaliy ishlarni olib borganimizda o`zimiz uchun ko`p yangiliklarni bilib oldik. Ularning ta'sirida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. Ushbu bitiruv malakaviy ishimda umumiyoq o`rta ta`lim maktablarida o`quvchilarga natyurmort kompozitsiyasi ustida ishslashni o'rgatish uslublari haqida bir oz bo`lsada to`xtalib o`tdim. Natijada tasviriy san'atning mamlakatimiz madaniyati, san'ati va uning hayotida tutgan o`rni, bugungi kun nuqtai-nazaridan qaralganda qanday ahamiyatga ega ekanligi xususida fikr yuritildi.
2. Umumiyoq o`rta ta`lim maktablarida natyurmort kompozitsiyasi ustida ishslash va natyurmortni joylashtirishni o'rgatish jarayonida o`quvchilarining ijodiy tasavvurini rivojlantirish bilan bog`liq nazariy va amaliy ishlar o`rganilib, tahlil qilindi, zarur xulosalar olindi.

3. «Xorazm ne'matlari» mavzuli bitiruv-malakaviy ishi tasviriy san'at darslarida o‘z mazmun va mohiyatiga ko‘ra qanday qilib, qaysi o‘qitish usullari bilan kafolatlangan natijaga erishish mumkin degan savolga javob beradi;
4. «Xorazm ne'matlari» mavzuli natyurmortni tasvirlash bo‘yicha malaka-ko‘nikmalar hosil qilib va ularni mustaqil ishlash uchun tavsiyalar berildi;
5. «Xorazm ne'matlari» mavzuli natyurmortni badiiy tahlil qilib va bosqichma-bosqich ishlab uslubiy ko‘rsatmalar berildi.

Bitiruv-malakaviy ishim menga rangtasvir sohasiga oid bo‘lgan nazariy va amaliy bilim, malaka va ko‘nikmalarimni yanada rivojlantirishga, shuningdek musavvirlarimizning ishlash texnikasini o‘rganishimga imkon berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: Sharq, 1997. 44 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, kat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. - Toshkent: «O‘zbekiston», 2017. - 104 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birqalikda barpo etamiz. Toshkent- «O‘zbekiston» - 2016
4. Buyuk kelajagimizni mard va oljanob halqiiz bilan birga quramiz. Toshkent «O‘zbekiston» 2017.
5. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash-yurt taraqqiyoti va halq farovonligining garovi.Toshkent «O‘zbekiston» 2017.-48 b.
6. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. Toshkent «O‘zbekiston» 2017.
7. Azimova B. Z. Natyurmort tuzish va tasvirlash metodikasi.T.: « O`qituvchi» 1984.
8. Abdurahmonov G.M. Rangtasvir va kompozitsiyadan metodik tavsiyalar T.: 1995. 41 b
9. Abdurahmonov G.M. Kompozitsiya asoslari.- T.: 2007
10. Abdirasilov S,Tolipov N. Rangtasvir. T.: 2005. 73 b.
11. Виноградова Г. Уроки рисования с натуры. М .:Просвещение.,1980.
12. Барщ А.О. Наброски и зарисовки.Изд. Искусство.М .:1970.
13. Беда. Г.В. Живопись М.: 1985.
14. Бестчастнов Н.П идр. Живопись. М.: "Владос"-2001.
15. Баррингтон Барбер. Рисунок. Основы мастерства. М., 2006.
16. Boymetov B. “Qalamtasvir”. Darslik 1 - qism. Toshkent, 2006.
17. Boymetov B. “Qalamtasvir asoslari”. O’quv qo’llanma. Toshkent, 1999.
18. Egamov X. Bo`yoqlar bilan ishlash. T.: 1987 y.
19. Egamov N. Rangtasvir. T.: 2005

- 20.Ibadullayeva N. Rangtasvir. Urganch.: 2004.
- 21.Ibadullayeva N. Rangshunoslik. Urganch.: 2004.
- 22.Д.Н.Кардовский об искусстве. Воспоминания, статьи, письма М., 1960, с. 128.
- 23.Michael Leyton.The Structure of Paintings. Издательство: Springer. 2006 г.
- 24.Мастера искусства об искусстве М., 1936, Т.1, с 124.
- 25.Nabiyev M, Azimova B. «Rasm chizishni o`rgatish metodikasi» Т.: 1976 y.
- 26.Nabiyev M. Rangshunoslik va rangtasvir texnologiyasi Т.: 1995
- 27.Никодеми Г. Б. Рисунок.Акварель и темпера. Изд. «Эксмо».2005 г.
- 28.Орипов. Б.Н.Тасвирий санъатни ўқитиш услубиёти. Н. 2001 й.
- 29.Орипов Б,Турдалиев А.. Тасвирий санъатни ўқитиш методикаси.Т.1991 й.
- 30.Paintings: that Changed the World.-Munich. Berlin, London, New York.- 2003.
- 31.Ростовцев Н.Н. Игнатьев С.Е, Шорохов Е.В. Рисунок. Живопись. Композиция. М.: Просвещение-1989.
- 32.Ростовцев Н.Н.Методика преподавания изобразительного искусства в школе. М.: -2000.
- 34.Rich and Sharon Jeffus.Visual Manna's Master Drawing. Издательство: Visual Manna. 1999 г.
- 36.Rudolf Arnheim. Art and Visual Perception:A Psychology of the Creative Eye.- Univercity of Californiya Press, USA 2004
- 37.Сокольникова Н.М. Изобразительное искусство. В 4 частях .Часть 3: Основы композиции. Издательство: "Титул"Обнинск.Год:1998.
- 38.[Сенько](#) Д. С.Основы композиции и цветоведения. Изд.: [Беларусь](#). 2010 г.
- 39.Brebbia C. A, Greated C. (Editor), M. W. Collins.Colour in Art, Design and Nature. Издательство: WIT Press. 2011 г.
- 40.Сокольникова Н.М. Изобразительное искусство и методика его преподавания в начальной школе. М.: «ACADEMIA» - 1999 г.

- 41.Tolipov N., Abdirasilov S., Oripova N. Rangtasvir. T.: 2006.
- 42.O`zbekiston san'ati.(1991-2001 yillar) T.: Sharq; 2001
- 43.Ҳасанов.Р. Ўзбекистон мактабларида бадиий таълим ва тарбия беришнинг методик асослари. Т. 1990 й. (рус тилида).
- 44.Hasanov, R. Maktabda tasviriyl san'atni o`qitish metodikasi.T.:Fan,2004.166 b.
45. Ҳасанов Р, X.Эгамов. Мактаб тасвирий санъат дарслари. Т. 1995 й.